

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 4

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или ново-постъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилиното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикации във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилините имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - *a, b, c* и т.н. или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието ѝ в скоби се изписват наименованията на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: "- В" или съответно "- In", а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956a: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат A4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

11

cd. 431267

**Археологически институт с музей
на Българската академия на науките**

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 4

Археология
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списание е основано през 1959 г.

ISSN 0324-1203

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов,
Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юркова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор),
Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов,
Сергей Торбатов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов,
Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова
Дежурни редактори: Мария Гюрова, Сергей Торбатов

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov,
Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary),
Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Sergey Torbatov, Zhivko Aladzhov,
Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova
Critic readers: Maria Gurova, Sergey Torbatov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas @techno-link.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas @techno-link.com

На корицата:
Златовезан надпис с текст „Иван Александър, цар на българи и гърци“ от църквата „Св. Никола“ в Станичене, Пиротско. Снимка: Народен музей - Белград.
On the cover:
Inscription embroidered with golden thread saying "Ivan-Alexander, tzar of Bulgarians and Greeks" found in the "St. Nicholas" church in Stanichene, Pirot region. Photo: the National Museum in Belgrade

©Археологически институт с музей, 2002

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Жан-Пол Демул. Археологически култури и модерни нации</i>	5
<i>Елена Маринова. Археоботанично изследване на неолитното земеделие в днешна Южна България</i>	13

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Георги Митрев, Тодор Тараков. CIVITAS HERACLEOTARUM. Новооткрит епиграфски паметник с името на античния град при Рупите, Петричко</i>	25
<i>Александър Минчев, Раннохристиянска бронзова лампа с кръст-свастика (crux gammata) от Варненския археологически музей</i>	32
<i>Снежана Горянова. Средновековните бронзови стойки на осветителни тела с украса от конски фигури</i>	37
<i>Николай Марков. Средновековен амулет с изображение на Горгона Медуза</i>	46

ДИСКУСИИ

<i>Павел Георгиев. Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки)</i>	49
---	----

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

<i>Станислав Станолов. И. Щерева, К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. Туида - Сливен, 1 (Разкопки и проучвания, 28). София, 2001, 127 с., 109 обр., 1 план</i>	57
<i>Явор Василев. П. Балабанов, Ст. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостно строителство по българските земи. С., 2000, 372 с., 306 обр.</i>	58

ПРЕГЛЕД

<i>Илиана Борисова. Археологически музеи и музейни експозиции in situ в България</i>	63
<i>Мария Узунова. Защитени дисертации</i>	68
<i>Публикувани през 2002 г. научни книги по археология на българските земи</i>	73

CONTENTS

STUDIES

- Jean-Paul Demoule*. Archaeological Cultures and Modern Nations 5
Elena Marinova. Archaeobotanical Study of Neolithic Agriculture in Modern South Bulgaria 13

REPORTS

- Georgi Mitrev, Todor Tarakov*. CIVITAS HERACLEOTARUM. A New Epigraphic Inscription
Indicating the Name of the Ancient City near the Village of Rupite, Petrich region 25
Alexander Minchev. An Early Cristian Bronze Lamp with *crux gammata*
in the Archaeological Museum of Varna 32
Snezhana Goryanova. Mediaeval Bronze Lamp Stands Decorated with Horse Protomes 37
Nikolaj Markov. A Mediaeval Amulet with a Representation of the Gorgon Medusa 46

DISCUSSIONS

- Pavel Georgiev*. Once again on the Archaeology of the Wooden *Anabatron* at Pliska
(Notes on the Stratigraphy and Archaeology) 49

REVIEWS

- Stanislav Stanilov*. Ирина Щерева, Красимира Вачева, Дочка Владимирова-Аладжова.
Туида – Сливен, 1 (Разкопки и проучвания, 28). София, 2001, 127 с., 109 обр., 1 план . . 57
Yavor Vassilev. Петър Балабанов, Ст. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостно
строителство по българските земи. София, 2000, 372 с., 306 обр. 58

NEWS

- Iliana Borissova*. Archaeological Museums and *in situ* Expositions in Bulgaria 63
Maria Uzunova. Dissertations 68
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2002 73

Археологически култури и модерни нации

Жан-Пол Демул

През август 1996 г. папа Йоан-Павел II посети Франция, за да отбележи 1500-годишнината от покръстването на франкския крал Хлодвиг, което се възприема за покръстване и на целия френски народ. Малко преди това той се обърна към французите с въпроса: „Францийо, какво направи ти с кръщелния си обет?“ Всички празненства във Франция, свързани с това честване, бяха поставени под егидата на един официален комитет - „Comité pour la célébration des origines: de la Gaule à France“, в който бяха включени както религиозни авторитети, така и повечето известни съвременни историци, а също и един археолог. Първото съвещание на този комитет беше открито лично от тогавашния френски премиер Ален Жупе.

От историческа и археологическа гледна точка тези празненства изглеждат доста безсмислени:

1. Не е сигурно, дали Хлодвиг се е покръстил действително през 496 г. (по-скоро през 508 г.).

2. Към края на V в. цялата френска територия е вече християнизирана, а с едикта на Теодосий от 395 г. езичеството е забранено в цялата Римска империя.

3. Контролираната от Хлодвиг територия няма нищо общо с днешната френска държавна територия, за която, така погледнато, могат да претендират едновременно германците, а още повече - белгийците. Освен това, след неговата смърт кралството е разделено между синовете му.

4. Хлодвиг може да бъде наречен пръв френски крал не повече от всеки друг галски или гало-римски владетел; той по-скоро е бил вожд на едно малко германско племе - на франките, което се установява с разрешението на римската власт на тази територия.

5. Следователно, неговото покръстване не е признаване на вярата от един крал, докоснат от божията милост, водещ със себе си своя народ, а е опортюнистски дипломатически жест (доколкото може да се реконструира) на чуждоземен вожд, опитващ се да се интегрира в добре организираното общество, което иска да подчини. Покръстването на полския крал Мечислав I през 966 г. и на руския княз Владимир през 988 г. сочат, в политически

смисъл, в същата посока.

Това най-ново събитие, при което не става въпрос за някоя нация от Третия свят, показва как манипулирането на миналото е станало част от всички общества и как учените, от своя страна, могат лесно да се превърнат в съучастници. То показва също как историята може да бъде четена при такива обстоятелства по анахроничен начин, наблюдавана през специална призма - тази на държавната нация. С други думи - „парадигмата на Косина“ е тази, която влияе директно върху начина ни на възприемане на миналото.

Действително, оформянето на съвременната наука и на нейния модел на анализ става през XIX в., едновременно с появата на една нова политическа система и свързаната с нея идеология на държавната нация. Преди XVIII в. е имало само територии, населени с поданици, управлявани от князе или крале по силата на божественото право. Последните можели да увеличат собствеността си чрез брак, война или покупка. Но също така можели и да го загубят. Техните права обаче никога не са били оспорвани. С романтизма, с появата на демократичните идеи и особено след Френската революция, към края на XVIII в. е дефинирана и нацията като „общност на гражданите“ (Thiesse 1999). Тази общност може да бъде разбрана различно - като обединение на свободното решение или като един вид вечна биологическа общност, инспирирана от „национален“ или народен дух. Ако първата дефиниция се среща повече във Франция, то втората е разпространена повече в Германия. Границата между двете обаче е значително по-многопластова, както това би показало едно изследване, но това не е предмет на настоящата статия.

Докато през първата половина на XIX в. национализмът е носител на демократичните и еманципационни идеи на фона на икономическите кризи и появата на исканията за независимост в рамките на мултинационалните империи, то към края на XIX в. той се превръща в реакционна идеология. От своя страна, тя поставя основата на развиващата се от около 1880-те години дефиниция „археологическа култура“, замислена очевидно като проста таксономична единица, един вид „ку-

тия“, която да сложи ред в безбрежния хаос от факти. Така замислена, впоследствие тя се превръща и в единствено възприемане на околния свят, основаващо се обаче на държавната нация, включително и в биологичния ѝ смисъл. Този начин на мислене води до две много тежки последствия. От една страна - до едно крайно опростено виждане при разглеждането на фактите, още повече, че археологията е принудена да ги стегне в „корсета“ на една винаги хомогенна и очертана от ясни граници културна система. От друга страна, постулира се континуитета между археологическите „култури“ и съвременните „нации“, вследствие на което археолозите започват да търсят начини да оправдаят изискванията на времето чрез изследване на миналото. Така погледнато, ролята на археолога Густав Косина не е била точно тази да обоснове нов начин на археологическо мислене - той просто изразява директно това, което повечето негови колеги вече индиректно прилагат.

Забравеният Косина

Всеки археолог познава известната формулировка на Косина, публикувана през 1911 г. в „Произход на германите“: „Ясно очертаните археологически културни райони отговарят през всички епохи на определени народи и племена“. Макар и да е разглеждан най-общо като един от подбудителите на нацистката археология, въпреки че умира през 1931 г., Косина съвсем не може да бъде наречен незначителен или второстепенен археолог (Klejn 1974; Klejn 1999). Напротив, той е сериозен учен, когото ценят както Жозеф Дешле, така и В. Гордън Чайлд. За Дешле Косина е единственият „истински компетентен“ археолог по въпроса за индоевропейския проблем. А когато разочарованият от преподаването на класическа археология в Оксфорд Чайлд започва да се интересува от праистория, като модел му служи археологията на Косина. В първата си книга „Арийците“ (Childe 1926), той определя предложеното от Косина разрешение на индоевропейския проблем, т. е. асимилирането на индоевропейците (или индогерманите) и германите, като „най-елегантно“ решение. Трудът на Чайлд използва по същество концепцията на Косина за археологическите „култури“, тъй че двамата автори могат да бъдат разглеждани историографски като близки и съоставими, без това да изглежда противоречиво или да накърнява паметта на Чайлд (Veit 1984).

Косина умира твърде рано - през 1931 г., за да може да бъде компрометиран директно от

нацистите. Някои от неговите ученици обаче - като Ханс Райнерт - играят доста активна и тъмна политическа роля в немската праисторическа наука. След поражението на нацистите, с които Косина е косвено свързан, той изпада в забвение. Неговото дело даже не се споменава в известната история на археологията на Глин Даниел „A Hundred Years of Archaeology“ (1950).

Въпреки това, схващането му за историята налага, както беше казано, своя отпечатък върху археологията. Или по-точно: археологията следва и до днес начините на аргументация, чиято пълна и ясна формулировка е заслуга на Косина, въпреки че той самият е напълно отричан. Действително това отричане на очевидните му политически заблуди предотвратява, в рамките на археологията, разнищването на такива негови бележки, които обикновено се употребяват и нямат принципно друг смисъл. В периода след последната война, в археологията могат да се обособят три различни позиции по отношение на „културата“ и етническите образувания, съответстващи на геополитиката и интелектуалната традиция: Западна Германия, Източният блок и англосаксонските страни. Трябва да се подчертае, че Франция не е спомената в този аспект: дълго време тя има доста сдържана роля в теоретичния следвоенен дебат (Cleuziou et al. 1991; Demoule под печат).

В Западна Германия отношението към Косина е като към тъжна странична бележка под линия, която е по-добре да се забрави. Немските историци Михаел Катер (Kater 1974) и Райнхард Болмус (Bollmus 1970) правят една детайлна равностметка на немската нацистка археология. По същество обаче немската археология никога не провежда този интелектуален диспут. Същото важи и за политическата дискусия. Едва с последните генерации тя започва да се очертава (срв. Harke 2000). В рамките на сборника в чест на Херберт Янкун - протагонист на селищната археология в Германия и отговорник на Археологическата служба на СС - „Наследство на предците“, Хайко Щойер открива в неговите политически дейности само загрижеността за организирането на изследванията и тяхното финансиране, без обаче да обсъжда неговата „политическа независимост“ (Steuer 1997, 565). Въпреки, че се избягва етническата проблематика, както и в цяла Западна Европа, все пак се използва концепцията на Косина за археологическите култури. Това са типологическите и териториалните, т. е. с ясни граници, добре дефинирани единици, които се разпространя-

ват от едно общо начало или се придвижват през пространството чрез завоевания или колонизация. Описващата ги метафорика е заета имплицитно от биологията.

Подобна е ситуацията и в Източна Европа - след като марксизмът става официална теория на обществените науки, дебат вече не е необходим. Впрочем, става въпрос отново предимно за същите археолози, които работят и преди войната, така че в края на краищата, както в Западна Германия, управлява схващането на Косина за културата. Учениците на Косина - като Валтер Шулц в Хале/Заале или Мартин Ян първоначално във Вроцлав, а после в Хале/Заале, които преди Втората световна война са политически ангажирани, успяват съответно да продължат след войната работата си на същите академични постове, които са заемали и преди това. Същото може да се установи не само за археологията. Средно- и източноевропейските нации, повечето от които се обособяват след Версайския договор от 1918 г., са изправени пред необходимостта да си създадат минало. Поради това археологическата наука е подпомагана с щедри финансови средства, музеи и публикации, за да отбележи тържествено древността на даки, траки, славяни, маджари, илири и т. н. В този смисъл, границите на така възприетите древни етноси ще съвпадат тогава с действителните или предявявани политически граници на модерните държави. В разрастващия се Съветски съюз създаденият „маризъм“ от лингвиста Н. Ю. Мар - директор на Археологическия институт, оставя една дълбока травма: тази доктрина за развитието в логични и необратими стадии е наложена на археолозите през 30-те и 40-те години на XX в., но впоследствие отменена внезапно от Сталин през юни 1950 г. Поради това, от предпазливост, съветските археолози се отдръпват, както отбелязва Лев Клейн, към „фактографията“ (Klejn 1977). Единственият опит да се формализира по-логично терминът „култура“ принадлежи без съмнение на чешкия археолог Бохумил Судски, един от първите, които прилагат след 60-те години информатиката в археологията (Soudsky 1973). Мнозинството източноевропейски археолози използват обаче съвсем спокойно схващането на Косина за култура. Тъй като липсва методологическа подготовка, след разпада на Съветския съюз и свързаните с него държави, навсякъде става възможна появата на безбройни национални претенции и предимно на карикатурното изопачаване на археологията.

Позитивизъм и реализъм

В англосаксонските и свързаните с тях страни (Скандинавия, Нидерландия) този дебат бива заобиколен по друг начин. Интересът на Чайлд към социо-икономическите проблеми го отдалечава постепенно от модела на Косина. В научното си завещание от 1958 г. той определя по-ранните си опити за идентифициране на индоевропейските корени като „childish, not Childeish“ (Childe 1958, 70). Чайлд е един от първите, който от 1933 г., за разлика от праисториците от други страни (най-вече от Франция), обвинява изключително ожесточено готовността на немските археолози да служат на нацистите. Трябва да се каже, че всичко, което до 1945 г. е било привидно свързано с културни модели и миграции, е рязко дисквалифицирано. Освен това, около времето, когато Чайлд умира, започва да си проправя път методът С-14. Във връзка с това става ясно, че европейският неолит, за който Чайлд отделя няколко века, в действителност е продължил повече от четири хилядолетия, което пък води до това една значителна част от неговите хипотези да отпаднат от само себе си.

Откритието, което скоро бива наречено „революцията С-14“, води впоследствие при англосаксонските, естествено, позитивистични археолози, а даже и до днес, до едно безгранично въодушевление относно този отделен начин на датиране, в ущърб на релативните възможности за датиране чрез типология и фина стратиграфия, които от своя страна изискват, разбира се, повече време и енергия. Позитивизмът и погледът върху икономиката, както и напредъкът в областта на аналитичните методи позволиха също така и диференцирането на обхватната проблематика в сферата на праисторическата околна среда. По същото време започна да се забелязва и влиянието на северноамериканската археология. Съединените щати са нация от по-съвременни нашественици и в този случай археологията не може да играе ролята на основател за развитието на една национална идентичност. Следователно, там се прилага детериториализирана археология на обичайното типологическо инвентаризиране на миналото на територията, в която се прониква, която бива много скоро обогатена с количествени техники, а също и тук - с пространствено-природни начала. Към това се присъединява накрая „постмодерният“ или „постпроцесуален“ релативизъм на една част от англосаксонските обществени науки.

Този сбор от факти направи така, че да изчезне културното начало, окачествявано по-

някага - от гледна точка на англосаксонската интелектуална основа - по-скоро като сухова-то, отколкото като „нормоопределящо“, в полза на принципно еволюционните и „имобилни“ перспективи. Историческата промяна беше отдавана обикновено на механизмите на приспособяване към околната среда. По този начин неолитизирането на европейския континент започна да се разглежда като протекла на място еволюция на мезолитното население, при незачитане на археологическите факти (а понякога с помощта на неточни радиокарбонни дати). Освен това се вземат под внимание и етно-археологическите изследвания на Уобст, Ходър, Милър, Визнер, Сакет и др. относно стила или етническата характеристика. Те са вдъхновени от старото и рядко цитирано изследване върху моравските народни обичаи, проведено от чешкия структуралист-етнолог Богатирев през 30-те години на XX в. (Bogatirev 1971). Повечето от тях са редуцирани до предварителни примерни изследвания. Тази дезинтересираност по отношение на реалните етнически проблеми завари англосаксонската археология сравнително неподготвена в момента на възкресение на националистическите изисквания, използващи археологията. Въпреки това, в една интелектуална вселена, управлявана от пазарните закони, много скоро разцъфтяха многобройни творби, засягащи отношението „археология и национализъм“. Някои - по същество, други - не чак толкова, доколкото не са неподготвени изяви от предния ден за следващия на пробващия се като историк на менталитета или на науката.

Културата под друг поглед

Наистина, в англосаксонските страни съществува една нова школа, чийто облик се определя от имената на Бенедикт Андерсън, Антъни Смит, Ърнест Гелнър, Фредерик Барт или Майкъл Херцфелд, и която от 80-те години на XX в. насетне се опитва да посочи какво ниво манипулация на въображението цялът модерните национални идентичности (напр. Anderson 1983). Тези изследвания не отричат обаче реалността на една национална действителност, особено ако тя е изживявана от една общност. Те не осветляват и действителността на прото- и праисторическите етноси, които са достигнали до нас във формата на археологически находки в земята.

Малко преди Втората световна война в Германия се надигат гласове за обсъждане на парадигмата на Косина. Някои от учениците на Косина, като Ернст Вале, още по време на нацизма критикуват детайлно неговите посту-

лати и аргументи. Във връзка с това Вале показва, че изграждането на една нова култура е продукт на нов общ ред, който е следствие от ускорен иновационен процес. На този фон генетичното родство има много малко влияние върху предходната култура (Wahle 1941). Антикварят Едуард Мейер, виенският праисторик Мориц Хьорнес, археологът Ханс-Юрген Егер, които след 1945 г. ще заемат важна методическа позиция, също се изказват по подобен начин.

В други страни проблемът с дефиницията „култура“ и създаването на „етносите“ отваря място за следващи въпроси. Във Финландия Арне Талгрэн показва в книгата си „Етногенезис“ (Tallgren 1939), че създаването на даден етнос е резултат от исторически, времево ограничен процес на кристализация, а не от безвремеви, вечно продължаващи общности, подобно „народния дух“ на немския романтизъм. Прокарвайки със своето списание „*Eurasia septentrionalis antiqua*“ мост между съветската и западната археология, Талгрэн проявява чувствителност спрямо опитите на младите марксистки археолози, прилагащи за обществата не само класификационна и типологична разработка (наречена в Съветския съюз формалистична), но също така и една меродавна социална и икономическа такава. От своя гледна точка етнологът и дисидент Широкогоров се опитва да дефинира етноса в смисъл на нестабилен организъм, от една страна, и на единно съзнание от друга (Shirokogoroff 1936; Gossiaux 1997). За съжаление тези опити, които на Запад упражняват очевидно влияние върху В. Гордън Чайлд, Андре Льороа-Гуран или Педро Бош-Гимпера, много бързо са приспани от сталинистката диктатура и отстъпват пред едно националистично, но и грубо еволюционно схващане, както то е постулирано от Мар и неговите последователи (Shnirelman 1995).

Европа между пазара и кланетата

Въпреки че продължава да не е ясно формулирана, критиката на терминологията „култура“ или „етнос“ си проправя път през времето, както на Изток, така и на Запад. Вероятно колебанието по отношение на обхвата на дискусиата е характеристика на съвременните обществени науки, което прави нашата епоха безспорно по-интересна. Въпреки това, колебанието улеснява още повече заблудите и хаоса на историята и археологията на фона на модерните национални изисквания.

Напоследък на тази тема са посветени многобройни сборници, така че не е нужно тя

да се обсъжда повече (Gathercole, Lowenthal 1994; Shennan 1994; Kohl, Fawcett 1995; Diaz-Andreu, Champion 1996; Graves-Brown et al. 1996; Bonis et al. 1997; Demoule 2001 и др.). Впрочем, трябва да се изтъкнат някои очевидни факти. Така например, разрушаването на джамията в Айодия в Северна Индия и свързаното с него избиване на 2000 души през 1992 г. беше последвано от археологическото ѝ проучване, дало основание за твърдението, че под постройката е разкрито родното място на бог Рама. Две години по-късно Световният археологически конгрес, който по това време заседава в Индия, стана място на ожесточени спорове между фундаменталистите хинду и техните колеги. Въз основа на това може да се заключи, че повече или по-малко кървавите сблъсъци, разиграващи се в голяма част от бившите социалистически държави, издигат подкрепени археологически или исторически изисквания, или ги използват като претекст.

Балканите са показателен пример за това. В този регион, където повече от половин хилядолетие е управлявала Османската империя, етническите взаимопрониквания са изключително комплексни. Срещат се както албански популации в Южна Гърция, гръцки търговци в повечето големи български градове, еврейски общности в Солун и Русе, а във всеки район - цигани-номади и румъноезични власи и т. н., така че някои революционери от XIX в. пледират за създаването на една голяма балканска федерация след края на османското иго. Религиозните обичаи са взаимообвързани по същия начин. Европейските нации обаче предпочетоха „балканизирването“. Бяха създадени многобройни малки държави, начело на които бяха поставени внесени от Западна Европа оперетни князе, чрез които държавите да могат да бъдат контролирани. Поради това още тогава се наложи да бъдат прокарани граници и да бъде предприето „етническо прочистване“: през 1879, 1912, 1918 и 1923 г. освен всичко друго, милиони хора биват преселени. Естествено, трябваше да се създаде и минало, да се „изчисти“ езикът от чуждици или да се акцентира върху археологическите резултати. Разделянето на Югославия доведе този процес до една карикатура, когато например „сърбохърватският“ беше разделен на три отделни езика - сръбски, хърватски и босненски. Много по-смешна изглежда борбата на някои западни интелектуалци, като например Ален Финкиелкраут във Франция, които поддържат едни или други националистически изисквания, имайки предвид единството на „историческата“ аргументация

(Finkelkraut 1992).

Западните политици, следователно, не можаха да прибегнат до критичен исторически анализ. Те трябваше да осмислят доловените тенденции, политическите изисквания, които рядко биваха по-стари от век и половина като израз на една хилядолетна история. Въпросът за истинското историческо съществуване на отделните национални или етнически общности е рядко разискван, сякаш се предчувства, че той ще постави под съмнение концепцията за държавна нация (особено за западните нации). В това отношение всъщност няма разлика между историци и археолози от Изтока или Запада.

На Западна Европа, ако си припомним ввеждащите бележки, нищо не ѝ е чуждо, освен че - като странично явление, сблъсъците тук са по-малко кръвожадни. Френските претенции за „галска“ идентичност не отговарят на историческата или археологическа действителност. Латенската култура не съпада в никаква степен с днешните политически граници на Франция. Галия е описана в прочутото първо изречение на „De bello gallico“ на Юлий Цезар като географска единица с три добре разграничени според езика и обичаите зони. Дори по време на римското господство Галия никога не е образувала една хомогенна политическа и административна единица. Следователно, французите „произлизат“ от галите едва от края на XIX в. насетне, т. е. от времето, когато се увеличават националистическите претенции след поражението на Франция в немско-френската война от 1870-71 г.

Съобразно с това, липсата на национален мит пречи на актуалния Европейски съюз да бъде нещо друго освен общ пазар, доста изгоден за интернационалните общества. Това може да бъде доказано чрез неговата нова „материална култура“: върху едната страна на банкнотите евро е изобразен мост, а върху другата - врата. Извън тази проста символика се забелязва, че историята следва стойността на банкнотите: върху малките номинали са изобразени антични врати и мостове (римски, романски), върху големите (500 евро) - една съвсем футуристична врата и мост. Забелязва се обаче и друго - става дума за продукти на фантазията: никъде не е представена реална врата или мост. Диригентите на Европа са изправени пред един основен избор: нищо да не предприемат, при което Европа остава ефективна, ориентирана само към пазара и акционерите, или да опитат да създадат европейска идеология, с всичките рискове на едно изкуствено творение.

Това че европейските нации са обосновани върху митологията, не обвинява историята. Националният идеал, ако си припомним, първоначално е бил освободителен. Въпросът тук по-скоро е за отговорността на учените. Никой сериозен учен преди XIX в. не би могъл да интерпретира покръстването на Хлодвиг в смисъла на основаване. Следователно, присъединяването без резерви и критика към честването на 1500-годишнината би било една научна безсмислица. Това критично отношение е безспорно най-добрата задача, която може да се постави пред днешна Европа.

Бъдещето на миналото

Извън рамките на съвременната история, несигурността по отношение на дефинициите „култура“, „етнос“ и „нация“ се отразява върху работните археологически методи, доколкото това принуждава да се наблюдават даденостите през призмата на една хомогенна и единна култура, очертана от ясни граници, в които несъмнено се говори също така хомогенен и единен език. Етнологията обаче показва, че при повечето традиционни общества като правило се наблюдава мултиетностност и многоезичие. Действителната единица, която подлежи на наблюдение, е селото (мястото на находките), а това позволява да се говори за една или друга „етническа група“ или за една постоянно реконструираща се идентичност. Това не означава, че нищо не би могло да бъде казано за археологическите дадености или, че човек трябва да се оттегли на чисто релативистични, или по-лошо - „постпроцесуални“ позиции: действително всяка човешка група се дефинира по отношение на дадена налична идентичност (колкото и да е голямо разстоянието между тази идентичност и историческите дадености). Това обаче означава, че реалността на праисторическите общности е значително по-комплексна, отколкото се предполага. Същото важи за повечето изследвани от етнологията и лингвистиката общества. През XIX в. например австрийският лингвист Хуго Шухарт отбелязва, че пътят от Рим за Париж може да се измине без да се наблюдава ясна езикова граница, въпреки че официалният френски и италиански, близки помежду си, но трудно разбираеми от говорещи-

те другия език, са основателно разделени на две.

Ако се наблюдават сега европейските неолитни култури, то границите (с някои дискуссионни изключения), например между найранния неолит (в умереноконтинентална Европа - лентестата керамика) и околните общества на ловци-събирачи не са действително ясно определени. През последвалия период е много трудно да бъдат очертани югозападно-европейската култура Шассей, северозападно-европейската култура Михелсберг и северноевропейската култура на фуниевидните чаши, както по-късно не по-малко трудно се разграничават културата на шнуровата керамика от културата на камбановидните чаши. В Източна Европа може да се проследи верига от сходни признаци от България на Югоизток (Караново VI) до Австрия (култура Пьолхас-Щрапелкогел), без да се среща ясно дефинирана културна граница, въпреки че материалната култура в двете крайни точки на тази сравнителна верига на пръв поглед изглежда доста различна. Историята на неолитна Европа не може да се разглежда като една последователност от хомогенни и ясно очертани единици, още повече че същият проблем се появява по-късно при културата на „полетата с урни“, а също и през средновековието. От това следва, че в противовес на самостоятелния културен модел, би трябвало например да бъдат тествани разработените мултиетнически модели, за да може да бъде взета под внимание комплексността на даденостите.

Става ясно, че наблюденията на археологическите дадености позволяват несъмнено по един комплексен начин да се разшири погледа върху миналото. Това има преки последиствия върху нашето настояще и бъдеще. Ние трябва да се научим да разбираме, а впоследствие - и да правим разбираемо, че както на Изток, така и на Запад не би могло да има никакво археологическо оправдание за съвременни и бъдещи конфликти, че нашите модерни нации, както и една бъдеща Европа, постоянно се конструират и реконструират и че това бъдеще почива не върху едно измислено минало, а върху нашата настояща политическа и социална отговорност.

Цитирана литература:

- Anderson 1983:** B. Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983.
- Bogatyrev 1971:** P. Bogatyrev. *The Function of Folk Costume in Moravian Slovakia*. Paris, The Hague, 1971.
- Bollmus 1970:** A. Bollmus. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Zur Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. Stuttgart, 1970.
- Bonis et al. 1997:** A. Bonis, J. Burnouf, J.-P. Demoule. Dossier: Archéologie et passions identitaires. - *Les Nouvelles de l'Archéologie*, 67, 1997, 5-54.
- Childe 1926:** V. G. Childe. *The Aryans: A Study of Indo-European Origins*. London, 1926 (rééd. Dorset, 1987).
- Childe 1958:** V. G. Childe. Retrospect. - *Antiquity*, 32, 1958, 69-74.
- Cleuziou et al. 1991:** S. Cleuziou, A. Coudart, J.-P. Demoule, A. Schnapp. The Use of Theory in French Archaeology. - In: I. Hodder (ed.) *Theoretical Archaeology in Europe*. Cambridge, 1991, 91-128.
- Daniel 1950:** G. Daniel. *A Hundred Years of Archaeology*. London, 1950.
- Demoule 1999:** J.-P. Demoule. Ethnicity, Culture and Identity: French Archaeologists and Historians. - *Antiquity*, 73, 1999, 279, 190-198.
- Demoule 2001:** J.-P. Demoule. *L'archéologie des autres*. - In: *Le fait de l'analyse*, 10. Paris, 2001, 107-123.
- Demoule под печат:** J.-P. Demoule. Leroi-Gourhan, l'ethnie, les cultures et le préhistorien: histoire d'un rendez-vous manqué. - In: F. Audouze, B. Stiegler (eds.) *Geste technique, parole, mémoire. Actualité scientifique et philosophique de Leroi-Gourhan*. Colloque international, Meudon, 17-19 mai 1995. Paris (под печат).
- Diaz-Andrea, Champion 1996:** M. Diaz-Andrea, T. Champion (eds.). *Nationalism and Archaeology in Europe*. Los Angeles, 1996.
- Finkelkraut 1992:** A. Finkelkraut. *Comment peut-on être Croate?* Paris, 1992.
- Gathercole, Lowenthal 1994:** P. Gathercole, D. Lowenthal (eds.). *The Politics of the Past*. London, 1994.
- Gossiaux 1997:** J.-F. Gossiaux. Ethnie, ethnologie, ethnicité. - *Ethnologie française*, 27, 1997, 3, 329-333.
- Graves-Brown et al. 1996:** P. Graves-Brown, S. Jones, C. Gamble (eds.). *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*. London, 1996.
- Härcke 2000:** H. Härcke (ed.). *Archaeology, Ideology and Society, the German Experience*. Frankfurt am Main, 2000.
- Kater 1974:** M. Kater. *Das „Ahnenerbe“ der S.S., 1935-1945, ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. Stuttgart, 1974.
- Klejn 1974:** L. Klejn. Kossina im Abstand von vierzig Jahren. - *Jahresschrift mitteldeutschen Vorgeschichte*, 58, 1974, 7-55.
- Klejn 1977:** L. Klejn. A Panorama of Theoretical Archaeology. - *Current Anthropology*, 18, 1977, 1-42.
- Klejn 1999:** L. Klejn. Gustaf Kossinna. - In: T. Murray (ed.). *Encyclopedia of Archaeology. The Great Archaeologists*. Santa Barbara, 1999, 233-246.
- Kohl, Fawcett 1995:** Ph. Kohl, C. Fawcett (eds.). *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 1995.
- Shirokogoroff 1936:** G. Shirokogoroff. *La théorie de l'ethnos et sa place dans le système des sciences anthropologiques*. - *Ethnographie*, 1936.
- Shennan 1994:** S. Shennan (ed.). *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London, 1994.
- Shnirelman 1995:** V. Shnirelman. From Internationalism to Nationalism: Forgotten Pages of Soviet Archaeology in the 1930s and 1940s. - In: Ph. Kohl, C. Fawcett (eds.). *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 1995, 120-138.
- Soudsky 1973:** B. Soudsky. Higher Level Archaeological Entities: Models and Reality. - In: C. Renfrew (ed.). *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*. London, 1973, 195-207.
- Steuer 1997:** H. Steuer. Gedenkrede für Herbert Jankuhn. - In: H. Beck, H. Steuer (eds.). *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. (Gedenkschrift für Herbert Jankuhn)*. Göttingen, 1997, 547-568.
- Tallgren 1939:** A. M. Tallgren. *Etymogenesis eli ajatuk-sia kansakuntain synnystä*. Helsinki, 1939.
- Thiesse 1999:** A.-M. Thiesse. *La création des identités nationales. Europe XVIIIe - XXe siècle*. Paris, 1999.
- Veit 1984:** U. Veit. Gustaf Kossina und V. Gordon Childe: Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte. - *Saeculum*, 35, 1984, 326-364.
- Wahle 1941:** E. Wahle. Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen: Grenze der frühgeschichtlichen Erkenntnis. - *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaft, phil.-hist. Klasse*, I, 2, 1940-1941.

Jean-Paul Demoule

Archaeological Cultures and Modern Nations

Archaeology is known to have played an important role in the forming of national identities during the 19th century. The concept of the Nation State is itself no older than the late 18th century and emerged with romanticism and revolutionary ideals. Nationalism was initially linked to the idea of democracy and only became a reactionary ideology in the late 19th century. Nevertheless, from the outset, the idea of the nation presupposed the almost biological continuity of a "people", itself endowed with a soul ("Volkgeist" in German).

In its early days, pre- and protohistoric archaeology was mainly concerned with classification (reconstructing the ages of humanity), and it encountered the idea of the nation from the end of the 19th century onwards. This was expressed most forcefully by Gustav Kossinna, who considered that the notion of an "archaeological culture", in principle a form of classification, was equivalent to that of a "people". Thus Kossinna was to have a considerable influence on the archaeology of his time, an influence that can be seen for example in Gordon Childe. However, the direct implication of a number of Kossinna's pupils (he died in 1931) in Nazism meant that he fell into oblivion after 1945 and archaeologists thus avoided being involved in thorough criticism of the notion of "archaeological culture" and its presuppositions. At the same time this notion continued to be used, as if it stood to reason and was simply a matter of common sense.

In western Germany, Kossinna was to be considered an aberrant and regrettable parenthesis. In eastern Europe, official Marxism also exempted archaeologists from thorough criticism, at a time when a fair number took refuge, through political prudence, in simple "factography", the apparently objective description of facts, with the notion of culture nevertheless holding an important position. At least the notion of "ethnogenesis" was sometimes raised as an issue. Post-war English speaking archaeology, on the contrary, was totally unaware of ethnic issues and most of the time considered that "types" and "cultures" were a convenient means of classification available for archaeologists. This approach heralded the "post-processual" or "post-modern" archaeology of the 1980s and 1990s, for which the only reality was the particular point of view of each observer.

This absence of a critical viewpoint explains the disarray of many human and social scientists in face

of the apparent reappearance of nationalist movements in the 1990s. In times of peace, it seemed to go without saying that the Albanians were the direct descendants of the ancient Illyrians, like the Romanians and the Dacians, the Bulgarians and the Thracians, the modern Greeks and the ancient Greeks, or even the French and the Gauls and Franks. Yet critical study can show that during La Tène, "Gaul" was never a homogeneous political entity, only a geographical one, and that its frontiers bore no relation to those of present-day France. Similarly, the solemn celebration in 1996, in the presence of pope Jean-Paul II, of the 1500th anniversary of the Frankish king Clovis was basically an ideological reconstruction, broadly unrelated to historical reality. If at least these examples have not recently produced violent reactions, this is not the case in many other regions of the world, where the manipulation of archaeology serves as a pretext for bloody claims for identity, as in ex-Yugoslavia, the Caucasus, the Near East or in India (the Ayodhya mosque affair).

It is thus necessary for archaeologists to question the falsely obvious notion of "culture" and elaborate more complex models matching closer to reality. Historians like Anthony Smith or Benedict Anderson have already shown the constructed nature of the notion of nation. For some time now, archaeologists have also provided critical arguments, such as Ernst Wahle, Hans-Jürgen Eggers, Arne Tallgren, as well as the Soviet ethnologist Shirokogoroff.

In fact ethnologists have been equally unsuccessful in applying the implicit model of the Nation State to the notion of ethnic group, despite constant attempts by colonial administrations. Ethnological observation reveals situations that are often much more complex, in which multi-ethnism and multilingualism are common and ethnic frontiers are blurred. Similarly, observation of pre- and protohistoric cultures shows numerous cases in which "cultural" frontiers are difficult to trace out, as for example in the relations between the Chassean and Michelsberg, in the Corded Ware and the Bell Beaker phenomena, or in the Urnfield period. The early Middle Ages offer comparable situations.

Beyond the improvement of tools for observation and analysis, archaeologists thus have an essential ideological and political responsibility as regards the history of present times.

Археоботанично изследване на неолитното земеделие в днешна Южна България

Елена Маринова

Българските земи се намират на един от пътищата на разпространение на древното земеделие. Чрез новия вид стопанство през неолита човекът започва по-интензивно ползване и преобразуване на ландшафта и растителността: появяват се култивирани площи, осъществяват се паша, сеч, събирателство и други. Много от тези дейности намират своето отражение и в натрупаните се в културните пластове на праисторическите селища растителни останки.

Палеоботаническите изследвания, свързани с праисторическото земеделие в българските земи, са започнати през 20-те години на миналия век от Н. Арnaudов (Арnaudов 1936, 116-127; Арnaudов 1938, 79-99; Арnaudов 1941, 17-29; Арnaudов 1949, 87-116; Арnaudов, Петрова 1953, 87-108). Богати данни се набират през 60-те и 70-те години, когато множество изследователи публикуват сведения за растителни останки от праисторически селища в България (Хайналова 1980, 83-98, Хопф 1975, 303-315; Янушевич 1983; Hопf 1973, 1-47; Hопf 1988, 34-36, Renfrew 1973, Dannel 1978). Редица проучвания са проведени и в Катедра ботаника на Софийския университет (Чакалова, Божилова 1980, 155-162; Чакалова, Божилова 1981a, 77-86; Чакалова, Божилова 1981b, 18-27; Cakalova, Sarbinska 1984; Дочева 1992, 86-90; Popova, Pavlova 1994, 71-101).

Характерна черта на повечето от тези изследвания е, че се базират на случайни, често единични находки на растителни запаси. Въз основа на това намереният материал не винаги дава достоверна информация, защото пробите от изгорели припаси отразяват еднократни или единични явления. Колко обърквашо би могло да бъде осланянето само на такива находки показва М. Хопф в работата си за селищната могила Голямо Делчево (Хопф 1975, 305). Там са запазени припаси от ечемик, но изследването на отпечатъци върху глина показва, че в селището преобладават пшениците и то главно еднозърненката. За да се избегнат тези недостатъци трябва да бъдат изследвани серии от проби, обработени с флотация и взети от разнообразни контексти. Благодарение на флотацията, спектърът на намерените растения е по-широк. На такива репрезентативни данни се основават пуб-

ликациите на Денел (Dannel 1978), Попова (Popova 1995) и Танхайзер (Thanheiser 1997).

Каталог на археоботаническите находки на Балканския полуостров е направен от Лисицина и Филипович (Лисицина и Филипович 1980). Преглед на археоботаническите данни за Югоизточна Европа до 90-те години е публикуван от Крол (Kroll 1991, 161-177). Обобщение на археоботаническите изследвания за праисторията на България прави Попова (Popova 1995, 192-207).

Материали и методи. Основният обект на изследване и източник на информация за настоящата работа са овъглените растителни останки. При климатичните условия в българските земи това е един от основните видове на консервация на растителни свидетелства за праисторическото земеделие и взаимодействието на праисторическия човек с околната растителност. Другият източник - полен от езерни утайки - поради природните дадености в региона на България, т. е. липса на езера и торфища край праисторическите селища, почти не може да се ползва. Изключение в това отношение е черноморското крайбрежие, където край някои от лиманните езера са съществували и праисторически селища.

Растителните останки се запазват в пластове на дадено селище след като по време на съществуването му попаднат в досег с огън (без достъп на кислород) - например при сушене, готвене, изгаряне на отпадъци, пожар и др. Запазването в овъглено състояние е селективно. Предимно по-компактни растителни структури се поддават на овъгляване и то зависи от температурата на изгаряне.

Метод за извличане на изследвания материал е флотацията. Тя се основава на това, че овъглените растителни останки са по-леки от всички останали фракции на седимента и след разтварянето му във вода изплуват на повърхността ѝ.

В настоящата работа бяха обхванати както флотационни, така и проби от припаси, с цел да се добие по-пълна и достоверна информация. Със същата цел бяха взети възможния най-голям брой проби от разнообразни структури в изследваните селища. Обемът на „седимента“, промит чрез флотация, от неолитните пластове на селищата Ковачево, Ка-

питан Димитриево и Караново надвишава 450 литра, а за Слатина е около 250 литра.

Две от проучените селища - Ковачево и Слатина се намират в Югозападна и средна Западна България - район с предимно планински релеф и дълбоки врязани долини. Важно значение както за културния обмен, така и за природните условия имат долините на реките Струма и Места, по които навлиза и средиземноморско климатично влияние.

Многослойното селище Ковачево се намира в полите на югозападен Пирин, на около 450 м надм. вис., на речната тераса на река Пиринска Бистрица. Археоботанически бяха изследвани раннеолитните напластявания на площ 500 кв. м. От тях бяха взети общо 37 флотационни проби. Раннеолитният пласт е дебел около 2 м. Намерената в долната му част материална култура говори за съществуването на твърде ранно неолитно селище, което има връзки със съседните региони в Северна Гърция (Гианица, Неа-Никомедеа) и Република Македония (Анзабегово, Велушина) (Perniceva 1995, 99-140; Lichardus-Itten et al. 2000, 27-50). Археологическите находки в погорните раннеолитни напластявания показват сходства с материали от селищата по Горна Места, като Елешница и Добринище, и разкриват по-тесни взаимовръзки с Тракия (Караново I), отколкото с горното течение на Струма (Demoule, Lichardus-Itten 1994, 561-618).

Многослойното селище Слатина е разположено на територията на София, на около 540 м надм. вис. В Слатина обект на изследвания беше IV строителен хоризонт (28 флотационни проби). Материалната култура в него показва характеристики, които позволяват отнасяне към една ранна фаза на културна група Кремиковци (Николов 1992, 10-13).

Другите два проучени обекта, селищните могили Караново и Капитан Димитриево, се намират в Тракийската низина. Стара планина служи като естествена бариера, омекотяваща влиянието на студените северни и североизточни ветрове и така в низината се създава много благоприятен за земеделие микроклимат.

Селищната могила Капитан Димитриево е разположена в западната част на Тракийската низина, в северните подстъпи на Родопите. Археоботанически бяха изследвани (общо 74 проби) раннеолитните напластявания в три сондажа. Според наличните керамични комплекси (Nikolov 2000, 11-19) те принадлежат към един западен вариант на култура Караново I и се отнасят към втората половина на ранния неолит в Тракия. Наред с това, от сондаж III

бяха изследвани и проби от къснонеолитните периоди Караново III-IV и Капитан Димитриево (Николов 1999, 9-24).

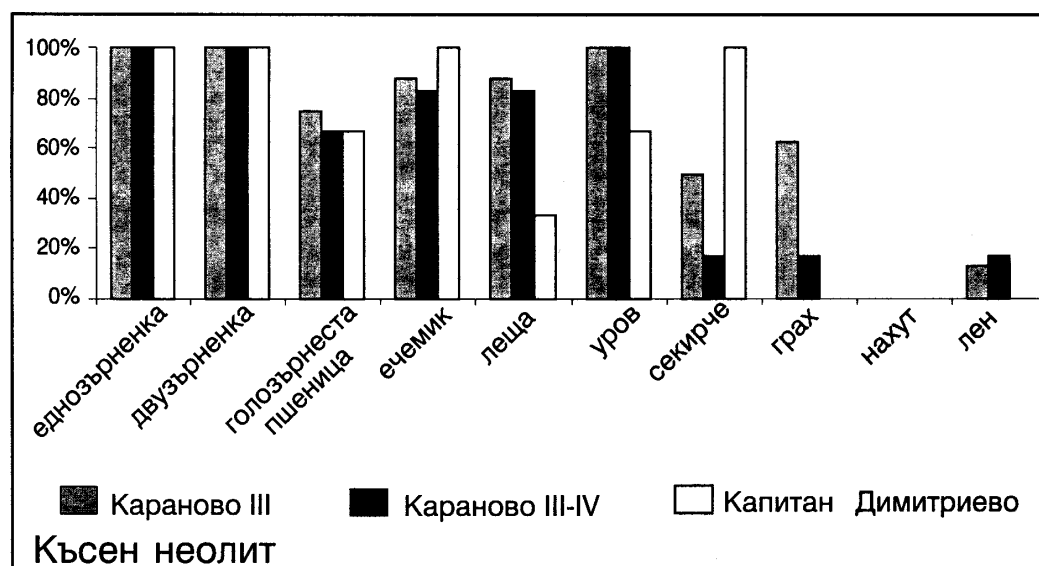
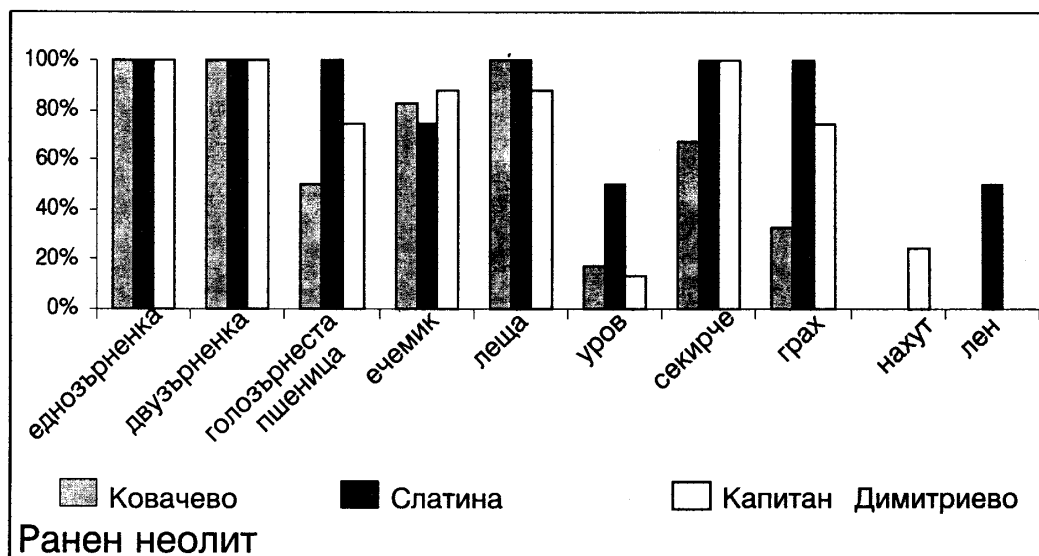
В източната част на Тракийската низина, в непосредствена близост до подножието на Средна гора се намира селищната могила Караново. Най-голяма част от изследвания археоботанически материал (общо 78 проби) произхожда от сектор N-S в югоизточната част на селищната могила и е получен от изследваните през 1998 и 1999 г. строителни хоризонти от 10 до 13. Те се отнасят към средния (Караново II-III) и късния (Караново III и Караново III-IV) неолит в Тракия (Nikolov 2000, 11-19). Друга група от проби беше взета от профилите на разкопания през 1994 г. сондаж O-19, от строителни хоризонти VII (Караново II-III), VI до IV (Караново III), III (Караново III-IV) и II (Караново IV). Най-долният хоризонт принадлежи към средния, а всички останали - към късния неолит в Тракия (Николов 1998, 30-38).

Резултати. Настоящата работа разглежда по-важните за неолитното стопанство групи растения и някои находки, даващи особено ценна информация за него.

Културни растения. Най-масови в проучения материал от припаси и флотационни проби от културния пласт са житните растения и по-точно пшениците. Това се дължи не на последно място и на това, че еднозърнестият и двузърнестият лемец са най-важните културни растения за изследвания период. Често, но в малки количества е представен ечемикът. От бобовите растения най-голямо значение през ранния неолит имат лещата, грахът и секирчето, а през късния неолит - лещата и урвът. Срещаемостта¹ на отделните културни растения, изразяваща във висока степен тяхното значение за праисторическото стопанство е представена на обр. 1.

Растения, обект на събирателство. Във флотационните проби от селищата присъства богат спектър от растения, събирани от дивата природа, което показва доброто ѝ познаване и използване от неолитните хора. Най-голяма срещаемост във всички селища има дрянът. Често се срещат бяз, къпини, малини и сливи. Във всички четири селища е установена леска и дива лоза, но те са представени рядко и в сравнително малки количества. Единично в селищата Караново, Капитан Димит-

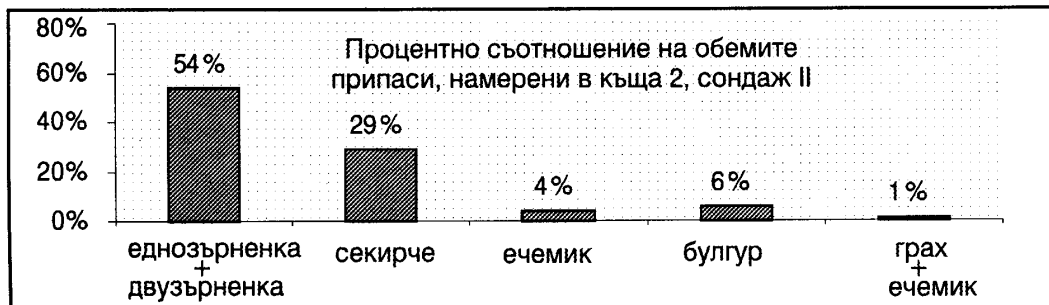
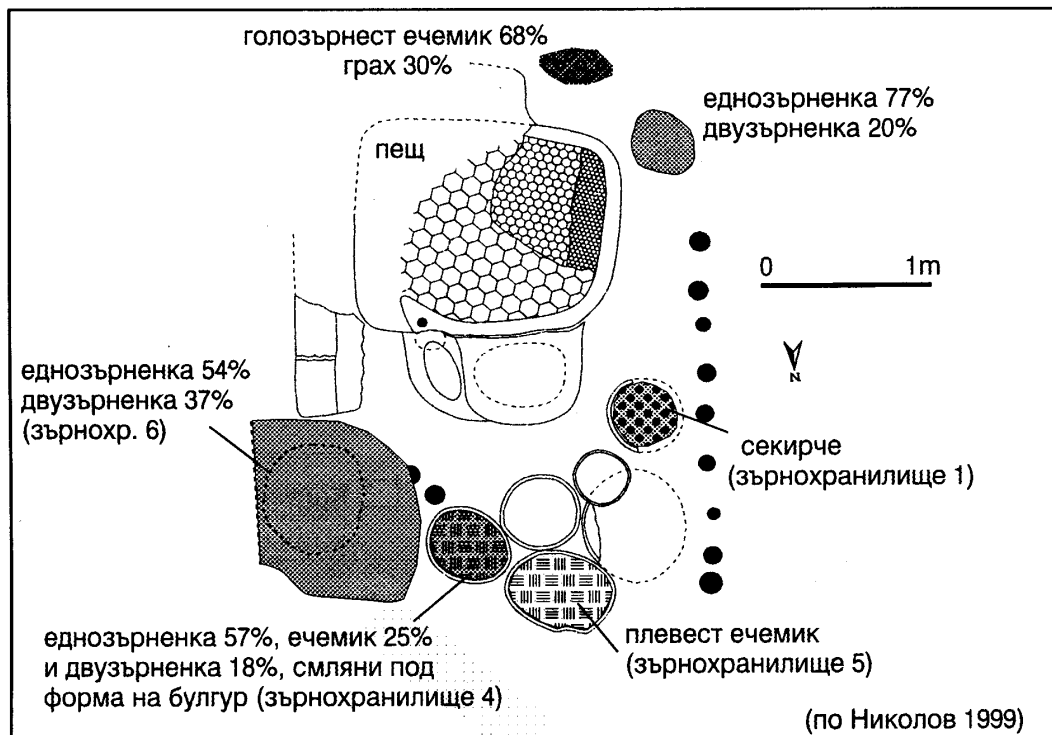
¹ „Срещаемостта“ е изчислена в проценти на базата на наличие или отсъствие на даден вид растение в изследваните във всяко селище археологически контексти. Срещаемостта дава статистически по-достоверна представа за значението на дадено растение, отколкото количеството му.

Обр. 1. Срещаемост на културните растения, установени в четирите изследвани селища.
Fig. 1. Frequency of the cultivated plants, recorded in the four sites under study.

риево и Слатина е установена мехунка - увивно растение с богати на витамин С плодове, разпространено в крайречните гори навсякъде в страната. В материала от Караново и Капитан Димитриево има плодчета от ягода и кучешки дрян. Последният, както и намереният в Капитан Димитриево кукуч имат високо съдържание на масла в костилките си (30-40%) и в древността са използвани за добиване на масла за лампи (Стоянов, Китанов 1963, 216, 277).

Плевели. В припасите и флотационните проби от четирите изследвани селища са намерени някои диви растения, които биха могли да се разглеждат като плевели или потенциални плевели (ако не са непосредствено свързани с припаси). Прави впечатление, че много от тези растения имат основното си разпространение в медитеранската област и по-точно в източните ѝ части. Особено ярък пример за това е регистрираният в къснонеолитните пластове на Капитан Димитриево ко-

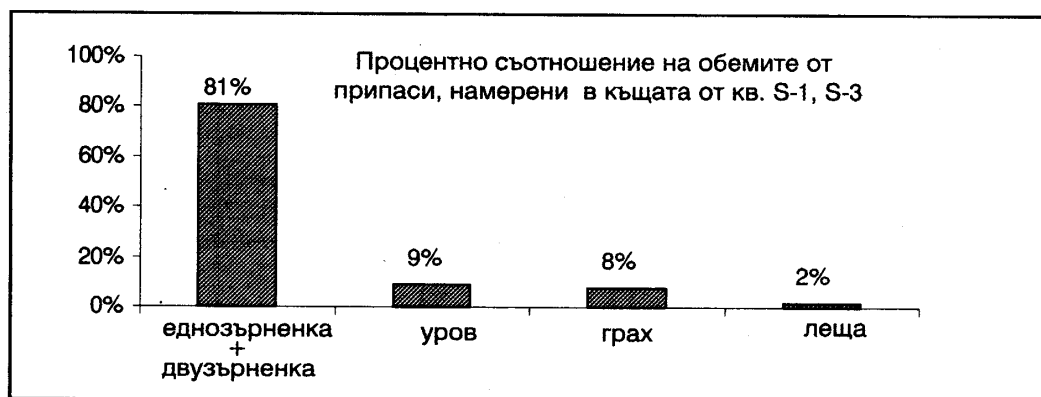
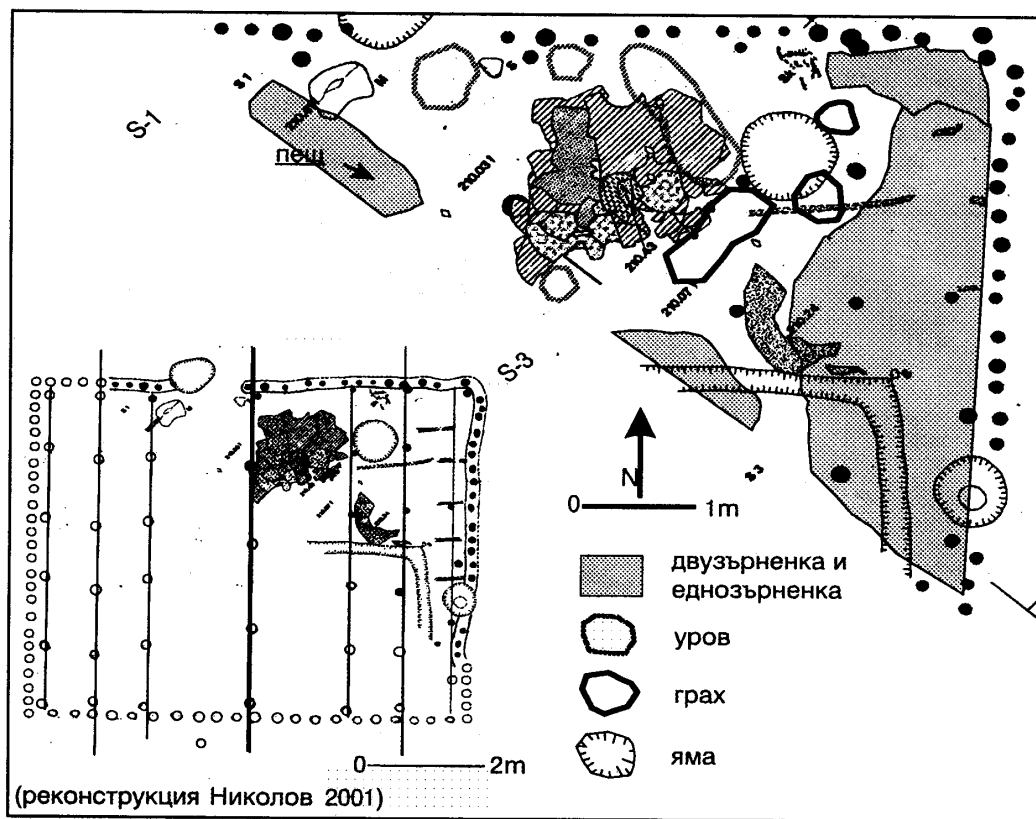
Обр. 2. Селищна могила Капитан Димитриево (период Караново I). Разположение на припасите (горе) и количественото им съотношение (долу) намерени в къща 2, сондаж II.
Fig. 2. Tell Kapitan Dimitriev (Karanovo I period). Location (above) and quantitative correlation (below) of the plant remains found in house 2, trench II.

риандър. Това показва и пътят, по който навлиза неолитното земеделие в Европа. Доста от плевелите са характерни за есенни посеви и следователно такива са били преобладаващите за изследваните селища. Някои от установените плевели са с максимална височина на растеж 30-40 см. Това може да се разглежда като индикация, че жътвата през изследвания период е ставала близо до земната повърхност.

Припаси. В две от разглежданите селища -

Капитан Димитриево и Караново, в опожарени жилища са открити и припаси от културни растения. Тези от Капитан Димитриево произхождат от къща 2, сондаж I и къща 2 от сондаж II, които са изследвани археологически през 1998 г. (Николов 1999). Припасите от Караново са намерени в къща от кв. S-1 и S-3 на сектор N-S през 1999 г., (Николов 2001, 1-12). Гореспоменатите припаси са представени схематично на обр. 2 и 3.

Особен интерес заслужават големите коли-

Обр. 3. Селищна могила Караново (период Караново III). Основа на къща от квадрати S-1 и S-3 със схематично представяне на намерените в нея припаси (горе) и количественото съотношение между тях (долу).

Fig. 3. Tell Karanovo (Karanovo III period). House in squares S-1 and S-3 - a scheme of the location of the plant remains which were found there (above) and their quantitative correlation (below).

чества от еднозърнест и двузърнест лемец намерени заедно в Караново. Те представляват смес от натрошени класове (някои почти цели), класчета, фрагменти от слама и листа. Върху овъглената маса бе установен слой, превърнат в пепел. От него бяха получени

съдържащите силиций елементи на класовете като осили, плява, сламки. Тази находка най-вероятно представлява складиране под формата на снопове плевести пшеници.

В Капитан Димитриево, в зърнохранилище, е регистриран припас от секирче. Ако се

съди по характерните дупки, оставени в семената от паразитни бръмбари, около 6% от тях са били нападени преди овъгляването им. В къснонеолитната къща от Караново присъстват припаси от уров, грах и леща. Те най-вероятно са били складираны в горната част на

къщата, тъй като са намерени в рушевините от тавана, всеки от тях сякаш е бил разпилян от център на определена височина.

Дискусия. Изследваните четири неолитни селища са сравнени с наличните досега археоботанически данни от неолитния период в

	Ранен неолит 1						Ранен неолит 2									
	Южна Б-я					Сев. Б-я	Южна България									
	ЮЗ				Тр	СИ	ЮЗ					Тракия				
	Гълъбник	Слатина	Еленица	Ковачево	Караново	Поляница плат.	Копривец	Орловец	Слатина	Ковачево	Чавдар	Ракигово	Кремник	Кап. Димитриево	Азмак	Окръжна болница
																Караново
Културни растения																
Еднозърненка	X	X,v	X	X	X	X	X	X	X	X	X,v	X	X,v	X,v	X	X,v
Двузърненка	X	X,v	X	X	X,v	X	X	X	X	X	X,v	X,v	X	X,v	X,v	X
Мека пшеница		X,v	X	X	X				X	X	X	X?		X	X,v	X
Ечемик	X	X,v	X	X	X	X	X	X		X,v				X		X
Плевест ечемик	X		X	X	X			X		X		X,v	X	X,v	X	X
Гол ечемик	X		X	X				X		X		X,v	X	X,v	X	X,v
Двуред. ечемик					X											
Леща	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X			X	X	X
Уров	X		X	X	X				X					X		X
Грах	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X,v			X,v	X,v	X
Секирче		X,v	X	X	X				X	X				X,v	X,v	X
Нахут	X													X		
Лен		X							X		X			X,v		
Растения обект на събирателство																
Дрян	X	X		X	X		X	X	X	X	X			X		X
Дива лоза			X	X	X			X		X				X		X
Слива	X			X			X	X	X	X				X		
Круша/ябълка					X						X					
Къпина/малина				X					X	X	X			X		X
Лешник				X					X	X	X	X		X		
Скоруша											X					
Бъз	X			X	X		X	X	X	X	X			X		X
Мехунка														X		
Диви тревисти растения																
Овес				X	X			X		X				X		X,v
Овсига				X	X			X	X	X	X			X		X
Лобода				X	X		X	X	X	X	X			X		X,v
Лепка		X,v		X				X	X	X	X			X		X
Еньовче				X	X			X	X	X	X			X		X
Птиче просо				X	X		X	X	X	X	X			X		X
Слез					X						X					X
Люцерна					X											
Увивно пиперче	X			X	X			X	X	X	X			X		X
Пача трева				X	X			X	X	X	X					
Пиперче		X,v		X	X			X	X	X				X		X,v
Очиболец									X					X		
Киселец				X	X			X	X	X	X			X		X,v
Кошрява				X					X	X				X		
Куче грозде														X		
Глушина					X				X					X		X

Табл. 1. Данни от археоботанически изследвани неолитни селища в българските земи: X - наличие на даден растителен вид; v - наличието му в припаси.

Table 1. Data from Neolithic sites in Bulgaria that have been archaeobotanically studied: X - presence of a specific plant species; v - presence in the remains.

	Сред.неолит			Късен неолит								
	Южна Б-я		Сев. СИ	Юж. България						Сев. Б-я		
	Тракия			Тракия						СИ		
	Караново	Казанлък		Самоводене	Капитан Димитриево	Казанлък	Азмак	Караново	Веселиново	Яса Теле	Полгорица	Дриново
Културни растения												
Еднозърненка	X	X,v	X	X	X		X,v			X	X	X
Двузърненка	X	X,v	X	X	X	X,v	X,v	X,v		X	X	X,v
Мека пшеница	X			X	X		X				X	
Ечемик	X		X	X	X		X					
Плевест ечемик	X			X			X			X		X,v
Гол ечемик	X	X	X	X			X,v		X,v	X	X	
Двуред. ечемик									X,v			
Леща	X		X	X	X		X,v		X,v			X
Уров	X			X	X	X,v	X,v		X,v			X
Грах	X			X	X	X,v	X,v					
Секирче	X			X			X,v					X
Нахут												
Лен	X				X		X					
Растения обект на събирателство												
Дрян	X			X			X					X
Дива лоза	X			X			X				X	
Слива	X		X	X			X					X
Круша/ябълка						X						
Капина/малина	X		X	X			X					X
Лешник	X						X					
Скоруша		X			X		X					
Бъз	X	X		X	X	X	X					
Мехунка	X		X				X					X
Диви тревисти растения												
Овес	X			X			X					
Овсига	X			X			X					X
Лобода	X		X	X	X		X					X
Лепка	X				X		X					X
Еньовче	X			X			X					X
Птиче просо	X			X			X					
Слез	X						X					
Люцерна					X		X					
Увивно пиперче	X	X,v		X			X					X
Пача трева	X			X	X							X
Пиперче	X			X	X		X					X
Очиболец					X		X					X
Киселец	X			X	X		X					X
Кошрява	X		X	X			X					X
Куче грозде				X	X							
Глушина	X		X	X	X		X					X

Табл. 1 (продължение). Данни от археоботанически изследвани неолитни селища в българските земи: X - наличие на даден растителен вид; v - наличието му в припаси.

Table 1 (continuation). Data from Neolithic sites in Bulgaria archaeobotanically studied: X - presence of a specific plant species; v - presence in remains.

българските земи. Публикациите, на базата на които стана сравнението, както и обобщените данни от тях са дадени в табл. 1.

Още от първата половина на ранния неолит са доказани почти всички характерни за неолита и халколита културни растения. Как-

то предполагат Д. Зохари и М. Хопф (Zohary, Hopf 1994, 228-230), тези растения са се разпространявали съвместно в един комплекс от културни растения, domesticiрани в Предна Азия.

Пшеница. Във всички археоботанически

изследвани досега неолитни селища преобладават плевестите пшеници - еднозърнест и двузърнест лемец. В намерените припаси те обикновено са смесени в различни съотношения и вероятно са били отглеждани заедно. Трудно е да се каже въз основа на съществуващите данни кой от двата вида е имал по-голямо значение. Най-вероятно това е зависело от съответните климатични и почвени условия. В селищата извън Тракия по време на ранния неолит е доминирала еднозърненката, а в Тракия - двузърненката. В проучванията са установени и голозърнести пшеници. Сигурен критерий за доказването им са членчетата от класчето. Такива, които принадлежат към хексаплоидните голозърнести пшеници, присъстват във флотационните проби от Ковачево, Капитан Димитриево и Караново. Досега нямаше сигурни потвърждения за присъствието на тези пшеници в българските земи, известни от IX-VII хилядолетие пр. Хр. в Анатолия (Helbaek 1966, 350-360) и Близкия изток (van Zeist, Bakker-Heers 1985, 165-256; Colledge 2001, 168).

Ечемик. Често, макар и в доста по-малки количества от пшениците се среща ечемикът. Отношението между пшеници и ечемик в пробите от културния пласт на четирите изследвани селища е 3:1 до 6:1. Сходна тенденция наблюдава и Танхайзер (Thanheiser 1997, 452) в Караново в проучените от нея слоеве, принадлежащи към периодите Караново I и Караново II.

Бобови растения. По време на неолита към набора от културни бобови растения се отнасят леща, грах, секирче, уров. Те се срещат във флотационните проби на всички селища. От намерените припаси може да се предположи, че бобовите са играли съществена роля в неолитното земеделие. В изследваните припаси от жилища в Капитан Димитриево те представляват около 30% от намерените хранителни припаси, а в Караново - около 20%. От данните, публикувани за Слатина (Дочева 1992, 145, табл. XIV) може да се заключи, че в проученото раннеолитно жилище бобовите растения са около 25% от намерените припаси. При флотационните проби от четирите изследвани селища се наблюдава тенденцията, че бобовите са по-многобройни в раннонеолитните пластове. Изглежда, че през ранния неолит секирчето и лещата са имали по-голямо значение, а през по-късните периоди по-често се срещат припаси от уров.

Нахут е намерен в съд в раннеолитното селище Гълъбник (Marinova et al. 2002, 1-11). Освен това, като единични семена е установен

и в раннеолитните слоеве на Капитан Димитриево. Северната граница за разпространение на нахута е приблизително до 41-вия паралел (Жуковский 1976, 313), т. е. българските земи се намират точно на тази граница. Може би това е причината растението да не е могло да се наложи в неолитното земеделие на изследвания регион, но през климатичния оптимум (7000-5000 BC) вероятно са съществували благоприятни условия за него.

Масло-/влакнодайни растения. Ленът е единственото потенциално културно влакнодайно и маслодайно растение сред проучения материал. Най-ранните находки са установени в Слатина (Дочева 1992, 150). По досегашните данни - т. е. намерени припаси и отделни семена на лен - е трудно да се каже за какво е бил ползван през изследвания период.

Основни изводи за неолитното земеделие. Намерените културни растения отговарят на дефинираните от Д. Зохари и М. Хопф (Zohary, Hopf 1994, 228) предпозитивски комплекс от културни растения. Особено забележителен пример е нахутът, известен досега от неолитни селища в Гърция (Kroll 1981, 97-103) и Югозападна Анатолия (Asouti et al 1999). Много от плевелите произхождат също от източната медитеранска област и присъстват в находките от най-ранното земеделие на Предна Азия (Willcox 1999, 479-500; Colledge 2001, 143-179).

Чисти и смесени култури. Изследваните припаси, както и повечето публикувани от други автори позволяват да се предполага, че плевестите пшеници - еднозърненка и двузърненка, са отглеждани съвместно. Повечето изследователи, работили върху неолитното земеделие по българските земи (Hopf 1973, 41-42, Янушевич 1983, 115; Sakalova, Sarbinska 1986, 159) предполагат, че еднозърнестия и двузърнестия лемец са отглеждани заедно, а пшениците и ечемикът - отделно. В почти всички изследвани досега неолитни припаси са установени смеси от двата вида плевести пшеници, което също може да се разглежда като потвърждение на предположението за смесени култури при плевестите пшеници. От друга страна, почти всички намерени припаси от ечемик са чисти, което показва, че ечемикът е отглеждан самостоятелно. Преобладаващото количество припаси на бобови култури се състоят само от един вид и предполагат разделно отглеждане на всяка от тези култури.

Обработваеми площи. Повечето от регистрираните в житните припаси плевели са типични за леки, песъчливи почви. Вероятно

при методите на земеделие през неолита те са били предпочитани. Много от плевелите са характерни за неутрални до слабо кисели почви. Най-често плевели, индикатори за слабо кисели почви се срещат в къснонеолитните напластявания на Караново. Закиселяването на почвите обикновено е свързано с тяхното дълготрайно ползване и изтощаване. В околностите на четирите изследвани селища днес преобладават леки почви с умерено кисел характер и акумулиращ глина Б-хоризонт. Такива почви се приемат за най-вероятните за отглежданите на житни култури в околността на Караново през неолита (Egger 1997, 11-18). Трябва да се отбележи, че липсват данни дали този тип почви са били развити през неолита в околността на селищата и това би бил интересен обект за палеопедологични изследвания.

Есенни и пролетни култури. Данните за плевелите, намерени заедно с пшениците показват, че преобладаващите посеви на тези култури най-вероятно са есенниците. Като се има предвид, че при такава сеитба добивите са високи и климатичните условия в региона са благоприятни за нея, може да се допусне, че пшениците са засявани през есента. Бобовите култури най-вероятно са засявани през пролетта. Това особено важи за граха, който не е така студостойчив, както урова и лещата.

Събиране на реколтата. Въз основа на своите находки Н. Арнаудов (Арнаудов 1936, 116-127) предполага, че жътвата е ставала чрез високо отрязване или дори отчупване на класовете. Той основава това си предположение на преобладаването на класове, както и на плевели с височина на растеж до нивото на класа в изследвания от него материал. Трябва обаче да се отбележи, че авторът не е разполагал с целия намерен материал, а само с малки, донесени му от археолозите количества. В настоящото изследване освен гореспоменатите плевели има и такива, чиято височина не надвишава 30-40 см. Въз основа на тези данни може да се допусне, че поне част от житната реколта е жъната в средните до долни части на стъблата, на около 20-40 см от земната повърхност.

Обработка (вършеене, отвяване, пресяване) и съхранение на реколтата. Присъстващите в ямите и в културния пласт на селищата плява и семена на потенциални плевели показват, че обработката на реколтата е ставала в селището. Пшениците в много от припасите са в неовършано състояние. Така плевестите пшеници се съхраняват по-добре и запазват своята кълняемост. В къснонеолитната къща от Караново се намират и фрагменти от класове и

слама, което говори за това, че част от реколтата е складирана като снопове. От етнографски наблюдения от Турция (Hillman 1984, 123-162) е известно, че в по-влажни райони двузърненката е складирана като класчета или дори цели класове, а в редки случаи и като снопове. Най-вероятният метод за овършаване е с помощта на дървени хавани, позволяващи отделяне на плявата без силни повреди на зърното (Meurers-Balke, Luning 1992, 341-362). Отпадните продукти от овършаване са могли да бъдат използвани за храна на добитъка, за строителен материал, вероятно част от тях са изгоряни, ако се съди по големите количества овъглена плява в ямите.

Приготвяне на храна. Досега твърде малко е известно за методите на приготвяне и консумация на растителната храна през неолитната епоха. Поради условията на съхранение, останките от храни в региона са редки. Една находка от Капитан Димитриево (сондаж II, къща 2, обр. 2) на раздробени ечемични и житни зърна би могла да е остатък от приготвяне на брашно или булгур. Раздробените зърна биха могли без особени усилия, единствено залети с гореща вода, да бъдат приготвени във форма, годна за консумация.

Заклучение. Настоящото археоботаническо изследване на четири неолитни селища има за цел да обхване използването на растителността, навлизането и развитието на земеделието в България през неолитната епоха. Наред с това тези данни са критично сравнени с набраната досега археоботанична информация за тази епоха по българските земи.

Материалът съдържа преглед на до голяма степен важните за човешкото ежедневие културни и използвани растения. Още от най-ранните етапи на неолита са използвани почти всички характерни за целия период културни растения, т. е. те са дошли в един комплекс в днешните български земи. Намерените в къщите припаси говорят за това, че житните култури обикновено са съхранявани в неовършано състояние. Установените плевели показват, че житните са жънати сравнително близо до земната повърхност. Практикувано е предимно засяване на есенници и полетата са разполагани главно върху леки почви с добро съдържание на хранителни вещества.

Растенията, обект на събирателство, намерени в археоботанически изследваните неолитни селища в проучвания регион, произхождат от различни местообитания около селищата и показват голямо разнообразие. Най-голямо значение има дрянът. На второ място са сливите и бъзът. С отделни семена във

всички селища е представена дивата лоза. Освен това в някои селища се срещат археоботанически данни за ябълка, ягода, малини/къпини, леска, кучи дрян. Намереният богат спектър растения, обект на събирателство предполага, че ранните земеделци познават добре и използват всестранно ресурсите на дивата природа, заобикаляща селищата.

Седименти, годни за палинологични изследвания, които да дадат представа за растителността в миналото от низините у нас, освен по черноморското крайбрежие, все още не са открити. Затова откритите в археологическите напластявания растителни макроостанки могат да служат като известен източник на данни. Проученият растителен материал предполага многостранно ползване и промени на околната растителност. Със заселването на първите земеделци тези промени постепенно увеличават обхвата си. Многобройните и в големи количества находки от културни растения са косвено указание за разчистване на немалки площи за култивиране. Сухи ливади, места за паша и храсталаци би трябвало също да съществуват около селищата. Като индикатор за това може да се използва намерения в

селищата камшик - растение имащо приспособления за зоохория² и което се среща по ливади. Други видове, показващи развитие в тази насока са детелина, подъбиче, тригонела/сграбиче, метличина, нисък бърз. Пристъпащите в пробите леска и дрян, които принадлежат към естествената растителност, често се развиват масово и на разсветлените от човека горски местообитания. Големата им численост може да говори в полза на разреждане и изсичане на горите в близост до селищата. Друг факт в полза на това твърдение са и количествата дървен материал, нужен за строителство (Николов 1992, 51-56).

Флористичният инвентар като цяло показва връзки с Близкия Изток и Средиземноморието. Спектърът на културните растения отговаря на така наречения предноазиатски комплекс от културни растения. Много от плевелите също имат основно разпространение в медитеранската и източномедитеранската област.

² Зоохория - пренасяне от животни, в случая от домашните животни на селището - предимно тревопасни.

Цитирана литература:

- Арнаулов 1936: Н. Арнаулов. Изследване върху предисторически и субрецентни растителни остатъци. - Трудове на Българското природоизпитателно дружество, 17, 1936, 116-127.
- Арнаулов 1938: Н. Арнаулов. Растителни материали от предисторическото селище при Караново (Новозагорско). - Годишник на Софийския университет, Физико-математически факултет, 34, 1938, 3, 79-99.
- Арнаулов 1941: Н. Арнаулов. Върху новооткритите предисторически растителни останки от Южна България. - Годишник на Софийския университет, Физико-математически факултет, 43, 1941, 3, 17-29.
- Арнаулов 1949: Н. Арнаулов. Предисторически растителни материали. - Годишник на Софийския университет, Природо-математически факултет, 45, 1949, 3, 87-116.
- Арнаулов, Петрова 1953: Н. Арнаулов, Н. Петрова. Изследване върху археологически растителни материали. - Годишник на Софийския университет, Биолого-геологогеографски факултет, 48, 1953, 2, 87-108.
- Дочева 1992: Е. Дочева. Растителни останки от жилището. - В: В. Николов. Раннеолитно жилище от Слатина (София) (Разкопки и проучвания, 25). София, 1992, 144-152.
- Жуковский 1976: П. Жуковский. Културные растения и их сродичи. Ленинград, 1976.
- Лисицина, Филипович 1980: Г. Лисицина, Л. Филипович. Палеозноботанические находки на Балканском полуострове. - *Studia praehistorica*, 4, 1980, 5-90.
- Николов 1992: В. Николов. Раннеолитно жилище от Слатина (София). (Разкопки и проучвания, 25). София, 1992.
- Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.
- Николов 1999: В. Николов. Разкопки 1998-1999. Стратиграфия, архитектурни останки, периодизация и хронология. - В: В. Николов и др. Тел Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София, Пещера, 1999, 9-24.
- Николов 2001: В. Николов. Неолитни двуетажни къщи в Тракия. - *Археология*, 2001, 1-2, 1-12.
- Стоянов, Китанов 1960: Н. Стоянов, Б. Китанов. Диви полезни растения в България. София, 1960.
- Хайналова 1980: Е. Хайналова. Палеозноботанические находки из многослойного Новоза-

- горского поселения. - *Studia praehistorica*, 4, 1980, 91-98.
- Хопф 1975:** М. Хопф. Растителни материали от Голямо Делчево. - В: Х. Тодорова и др. Голямо Делчево (Разкопки и проучвания, 5). София, 1975, 303-315.
- Чакалова, Божилова 1980:** Е. Чакалова, Е. Божилова. Растителните останки от селищната могила до с. Дядово. - *Exeditio Thracica*, 1, 1980, 155-162.
- Чакалова, Божилова 1981a:** Е. Чакалова, Е. Божилова. Растителните останки от селищната могила до град Ракитово. - *Интердисциплинарни изследвания*, 7-8, 1981, 77-86.
- Чакалова, Божилова 1981b:** Е. Чакалова, Е. Божилова. Растителни останки от раннобронзовата епоха. - *Годишник на Софийския Университет „Климент Охридски“, Биологически факултет*, 74, 1981, 2, 18-27.
- Янушевич 1983:** З. Янушевич. Находки културных растений из поздненеолитических слоев с. Овчарово. - В: Х. Тодорова и др. Овчарово (Разкопки и проучвания, 9). София, 1983, 106-125.
- Asouti et al 1999:** E. Asouti, A. Erkal, A. Fairbairn, C. Hastorf, A. Kennedy, J. Near, A. Miller-Rosen. Archaeobotany and Related Plant Studies. In: I. Hodder (ed.). *Çatalhöyük 1999 Archive Report*. - http://catal.arch.cam.ac.uk/catal/Archive_rep99/fairbairnkennedy99.html
- Cakalova, Sarbinska 1984:** E. Cakalova, E. Sarbinska. Pflanzenreste aus den neolithischen Siedlung Kremenik bei Separeva Banja. - *Studia praehistorica*, 8, 1986, 156-160.
- Colledge 2001:** S. Colledge. Plant Exploitation on Epipaleolithic and Early Neolithic Sites in the Levant (BAR International Series, 986). Oxford, 2001.
- Demoule, Lichardus-Itten 1994:** J.-P. Demoule, M. Lichardus-Itten et al. Fouilles franco-bulgares du site Neolithique ancien Kovačevo (Bulgarie du sud-ouest): rapport préliminaire Campagnes 1986-1993. - *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 118, 1994, 2, 561-618.
- Dennel 1978:** R. W. Dennel. Early Farming in South Bulgaria from the VIth to the IIIth Millenia B.C. (BAR International Series, 45). Oxford, 1978.
- Egger 1997:** H. Egger. Geowissenschaftliche Aspekte zur Lage von Tell Karanovo. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.) *Karanovo 1. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*. Salzburg, 1997, 11-18.
- Helbaek 1966:** H. Helbaek. Comments on the Phylogenesis of Triticum and Hordeum. - *Economic Botany*, 1966, 20, 350-360.
- Hillman 1984:** G. Hillman. Crop Husbandry Practices from Charred Remains in Crops. - In: R. Mercer (ed.). *Farming Practice in British Prehistory*. Edinburgh, 1984, 123-162.
- Hopf 1973:** M. Hopf. Frühe Kulturpflanzen aus Bulgarien. - *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 20, 1973, 1-47.
- Hopf 1988:** M. Hopf. Früheolithische Kulturpflanzen aus Poljanica-Plateau bei Targovishte (Bulgarien). - *Studia praehistorica*, 9, 1988, 34-36.
- Kroll 1981:** H. Kroll. Thessalische Kulturpflanzen. - *Zeitschrift der Archäologie*, 15, 1981, 97-103.
- Kroll 1991:** H. Kroll. Südosteuropa. - In: W. van Zeist, K. Wasylikowa, K.-E. Behre (eds.). *Progress in Old World Palaeoethnobotany*. Rotterdam, 1991, 161-177.
- Lichardus-Itten et al 2000:** M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perniceva, M. Grebska-Kulova et I. Kulov. Zur bemalten Keramik aus der frühneolithischen Siedlung von Kovačevo (SW-Bulgarien). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, 3. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien, 2000, 27-50.
- Marinova et al. 2002:** E. Marinova, E. Tchakalova, D. Stojanova, S. Grozeva, E. Dotcheva. Ergebnisse archäobotanischer Untersuchungen aus dem Neolithikum und Chalcolithikum in Südwestbulgarien. - *Archaeologia Bulgarica*, 2002, 3, 1-11.
- Meurers-Balke, Lüning 1992:** L. Meurers-Balke, J. Lüning. Some aspects and experiments in the processing of glume wheats. - In: P. Anderson (ed.) *Préhistoire de l'agriculture. Nouvelles approches expérimentales et ethnographiques* (Monographie du CRA n°6). Paris, 1992, 341-362.
- Nikolov 2000:** V. Nikolov. Neolithische Keramikkomplexe in Thrakien. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, 3. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien, 2000, 11-19.
- Perniceva 1995:** L. Perniceva. Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. - In: D. Bailey, I. Panajotov (eds.). *Prehistory of Bulgaria* (Monographs in World Archaeology 22, I). Madison, Wisconsin, 1995, 99-140.
- Popova 1995:** Tz. Popova. Plant remains from Bulgarian Prehistory (7000-2000 BC). - In: D. Bailey, I. Panajotov (eds.). *Prehistory of Bulgaria* (Monographs in World Archaeology, 22, I). Madison, Wisconsin, 1995, 193-207.
- Popova, Pavlova 1994:** T. Popova, P. Pavlova. 1994 Paleoethnobotanical Study of the Yunatsite, Bronze Age Settlement, Pazardzhik District. - *Annuaire de l'Université de Sofia „St. Kliment Ohridski“, Faculté de Biologie*, 84, 1994, 2, 71-101.
- Renfrew 1973:** J. Renfrew. Palaeoethnobotany. The Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe. London, 1973.
- Thanheiser 1997:** U. Thanheiser. Botanische Funde. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.) *Karanovo, 1. Die*

Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992. Salzburg, 1997, 429-454.

van Zeist, Bakker-Heers 1985: W. van Zeist, J. Bakker-Heers. Archaeobotanical Studies in the Levant. 1. Neolithic Sites in the Damascus Basin: Aswad, Ghoraife, Ramad. - *Paleohistoria*, 24, 1982/1985, 165-256.

Willcox 1999: G. Willcox. Agrarian Change and the

Beginnings of Cultivation in the Near East: Evidence from Wild Progenitors, Experimental Cultivation and Archaeobotanical Data. - In: C. Gosden, J. Hather (eds). *Prehistory of Food*. London, 1999, 479-500.

Zohary, Hopf 1994: D. Zohary, M. Hopf. *Domestication of Plants in the Old World*. Oxford, 1994.

Archaeobotanical Study on Neolithic Agriculture in Modern South Bulgaria

Elena Marinova

Four Neolithic sites (Kovacevo, Slatina, Kapitan Dimitriev and Karanovo) have been selected for archaeobotanical study with the aim of reconstructing the use of the surrounding site vegetation, as well as the introduction and development of agriculture in Bulgaria during the Neolithic. In addition we compare the existing archaeobotanical data from within the region.

Two of the studied sites are situated in the Western part of Bulgaria - Kovacevo in the Southwestern part and Slatina in the Mid Western area of Bulgaria; the two other sites are situated in Thrace - Kapitan Dimitriev in its Western and Karanovo, in its Eastern part.

The studied material consists mostly of the cultivated and other plants, which were important for everyday life. Almost all of the cultivated plants typical for the whole Neolithic period were present even in the earliest stages of the Neolithic, thus suggesting that they were brought in an assemblage to the studied region. The plant remains discovered in grain storages suggest that in most cases the cereals (hulled wheat and barley) were not stored in a threshed state or even in sheaves. The weeds, which were discovered, reveal that the wheat was harvested relatively close to the soil surface. Einkorn and emmer were sown predominantly as winter crops, in fields with light soils and good nutrition supply.

The plants from the Neolithic sites that were archaeobotanically studied originate from various habitats surrounding them. The most important plant, which was gathered, was cornelian cherry followed by plum and elder. Wild vine is sporadically present in all of the sites. There is archaeobotanical evidence for apple, strawberry, raspberry/blackberry, cornel, red dogwood and terebinth in some of

the sites. The broad spectrum of collected plants shows that Neolithic people were familiar with the wild plant resources that were available in the surrounding environment and used them in many different ways.

Sediments that would be suitable for palynological studies, providing better knowledge on the development of past vegetation in the lowlands of Bulgaria has still not been discovered. Therefore for the time being only the plant macrofossils from the archaeological strata can serve as a source of information. The studied plant material suggests various uses and changes in the vegetation during the Neolithic. The numerous grain storages suggest that large areas were deforested for cultivation. Apart from the cultivated fields surrounding the sites, dry grassy areas, forests and scrublands were also present. The agrimonies, that were recorded in the sites, can be considered as an indicator for such a statement. An agrimony is a plant that grows in grassy areas and meadows and can be transported to a site by grazing animals - sheep, goats, etc. Other plants revealing this aspect are the numerous remains of clover, milk-vetch, knapweed and dwarf elder. Hazel and cornel available in the samples belonging to the natural vegetation usually grow abundantly in the forests that have been thinned out as a result of human activity. Their frequency in the studied materials can be considered an indication of the impact on the surrounding forests.

The recorded floral inventory as a whole shows relations to the Mediterranean and the Near East. The cultivated plants correspond to the Near Eastern crop assemblage. The distribution of many of the weed species is similar to those the Mediterranean and especially in the Eastern Mediterranean.

CIVITAS HERACLEOTARUM.

Новооткрит епиграфски паметник с името на античния град при Рупите, Петричко

Георги Митрев, Тодор Тараков

В землището на Рупите, известно в научната литература повече със старите си имена Ширбаново и Мулетарово, се намира един от значимите археологически комплекси в долината на Средна Струма. За пръв път сондажни проучвания на разположения тук античен град е провеждал Ат. Милчев през 1958 г. Те са съсредоточени върху подножието на Джонков връх, най-южният дял на вулканично възвишение Кожух (Милчев 1959, 359-365). Две десетилетия по-късно същият обект е включен в изследванията на българо-полската експедиция „Струма“, които обогатяват изключително много данните за землището на Рупите (Домарадски 2001, 17-18, 47-51, 74-77). Следват няколко археологически сезона през 80-те и 90-те години, в които Ю. Божинова и веднъж Д. Топтанов провеждат археологически разкопки на два от некрополите – в м. Метлата и в м. Червените скали (АОР 1986, 113-114; АОР 1987, 166-167; АОР 1988, 127-129; АОР 1989, 90-91)¹. Теренните проучвания, въпреки че не са достатъчни, за да се проследи в детайли развитието на разположения тук археологически комплекс, показват присъствието на материали от елинистическата, римската и късноантичната епоха. Те позволяват също така да се предположи, че античният град заема най-голяма площ през елинистическата епоха, и водят до констатацията, че същият „... лежи ако не в синтийските райони, то с положителност на границата между синтите и медите“ (Домарадски 2001, 17, 74-75). Освен това, тези проучвания донякъде изясняват и значението на по-малките обекти с граждански и култов характер около него, в това число и некрополите, които през последните десет години са изключително силно засегнати от иманярски интервенции.

В съвременната историография са предложени и три хипотези за името на този град: Петра, който бил разположен в племенните области на медите (Милчев 1959, 362), колони-

ята Ортополис в Македонска Парорбелия (Героу 1961, 206) и Тристолос в земите на синтите (Parazoglou 1988, 371-376).

През март 2002 г., във фонда на Исторически музей - Петрич е предадена масивна мраморна стела с надпис на латински език, открита в м. Червените скали при Рупите. Използвана е вторично при изграждането на гроб, вероятно от късноантичната епоха (V-VI в.), за който не разполагаме с повече сведения. Въпреки необичайните обстоятелства около намирането ѝ, връзката с античния град в близост до некропола не подлежи на съмнение².

Новооткритият паметник има правоъгълна форма и размери: височина 1,56 м, ширина 0,76 м и дебелина 0,18-0,20 м. Горните и долният десен ъгъл са отчупени. На лицевата страна е оформено надписно поле, без профилирана рамка, което в долния край е очертано грубо с вълнообразна линия. Размери на огладената повърхност: височина 1,15-1,20 м, ширина 0,76 м. Височината на буквите е 4-1,2 см. Естествена жила в мрамора пресича надписното поле, като се спуска от края на ред 7 до средата на последния ред 24. Върху нея видимо не са били гравирани букви, така че не нарушава целостта на текста (обр. 1).

Надписът гласи:

Imp(erator) Caes(ar) Galerius Valerius
Maximianus pius Felix Augustos (sic!),
pont(ifex) m(aximus), Germ(anicus) M(aximus)
VI, Sarm(aticus) M(aximus) V, Pers(icus)
M(aximus) II, Br(i)t(annicus) M(aximus),
Carp(icus) M(aximus) V, Arm(eniacus)
M(aximus), Med(icus) M(aximus),
Adiab(enicus) M(aximus), trib(unicia) p(otes-

¹ Имаше възможност да се запознаем и с документацията от спасителните разкопки, проведени в м. Червените скали през 1995 г. от Д. Топтанов и през 1997 г. от Ю. Божинова, които се съхраняват в Историческия музей в Петрич.

² На 25. 03. 2002 г. при полицейска акция на служители от РПУ-Петрич е разкрита група иманяри при опит да изнесат от некропола, разположен в м. Червените скали, масивна мраморна стела с надпис на латински език, която впоследствие е предадена в градския исторически музей в Петрич. Изказваме благодарност на М. Бисерков, началник на отдел Хуманитарни дейности при община Петрич и на С. Иванов, главен уредник на Исторически музей-Петрич, за предоставената информация и възможността да обнародваме паметника.

IMPCAESALERIUSVALERIUSMAXIMIANVSPIVSFELIXAVGVSTVS
 PONT MGERMMVISARMVPERSMIIBRTMCARPMVARMMEDM
 ADIABMTRBPXVIIIMP IIIPPROC ETGALERIUSVALERIUS
 MAXIMINVS SARMATICVS NOBILISSIMVS CAESAR
 SALVTEM DICVNT III VIRI SET DECC HERACLEOTARVM
 ETIAMSICIVITAS VESTRA ANTEACMINIMEIURACIVITATIS
 HABVISSET TAMEN PROINSITONOBISERGAREMPVBLICAM
 NOSTRAM STUDIO ET AVGENDI FAVORE NOVAE PROVISI
 ONIS AC BENIVOIAE ORNAMENTIS ET IURE CIVITATIS PATRI
 AM VESTRAM NOBILITARE CUPEREMVS VNDECVM
 ETIAM DE PRAETERITO EAMDEM HERACLEOTARVM
 CIVITATEM FUISSE DICATIS AC NUNC POSTVLETIS
 BENEFICIO NOSTRO EIDEM TRIBUI IURA CIVITA
 TIS LIBENTER AD MODUM PETITIONIBVS VESTRIS
 OPEM FERIMVS QUANDO QUIDEM REIPUBLICAE
 IPSIVS INTERSIT VT PROVISIONIS AC BENI
 VOIENTIAE NOSTRAE FAVOREM PULIFICATIS
 CIVITATIBVS EIVSDEMRP FLORESCAT VTI
 LITAS CUM ITA QVETANTVM PATRIAEVE
 STRAE SANCTIONE NOSTRA HONORIS AC
 CESSISSE VIDEATIS ENI TIDE BEBITIS
 QVATENVS STVDIETAD FECTV IVXTA PATRIAM
 VESTRAM DIGNSVOS IN OMNIBVS NOSTRA PROVISIONE
 FACIATIS FELICITER

Обр. 1. Рупите, Петричко. Латински надпис, IV век.
 Fig 1. Rupite, Petrich region. Inscription in Latin, the 4th century.

tate) XVII, imp(erator) III, p(ater) p(atriae),
 proc(onsul), et Galerius Valerius'
 Maximinus Sarmaticus nobilissimus Caesar
 5 salutem dicunt III viris et decc(urionibus)
 Heracleotarum.
 Etiam si civitas vestra antea minime iura civi-
 tatis
 habuisset, tamen pro insito nobis erga rem pub-

licam
 nostram studio et augendi favore novae provisio-
 nis ac benivol(enti)ae ornamentis et iure civitatis
 patri-
 10 am vestram nobilitare cuperemus, unde cum
 etiam de praeterito eandem Heracleotarum
 civitatem fuisse dicatis ac nunc postuletis
 beneficio nostro eidem tribui iura civita-

tis, libenter admodum petitionibus vestris
 15 opem ferimus quandoquidem rei publicae
 ipsius intersit ut provisionis ac beni-
 volentiae nostrae favore amplificatis
 civitatibus eiusdem rei publicae florescat uti-
 litas. Cum itaque tantum patriae ve-
 20 strae sanctione nostra honoris ac-
 cessisse videatis, eniti debebitis
 quatenus studio et adfectu iuxta patriam
 vestram dignis(sime) vos in omnibus nostra
 provisione
 faciatis. Feliciter.

Целият текст е в добро състояние, с из-
 ключение на ред 23, където няколко букви са
 неясни и нечетливи (обр. 1). Използваният
 шрифт, въпреки употребата на латински
 език, се доближава до гръцкия курсив. Това
 проличава особено добре при Е, В, Р, С, О.
 Сравнително често се откриват и серифи при
 очертаването на вертикалните и хоризонтал-
 ните хасти в I, T, M и E, но изписването на
 буквите е доста далеч от римския шрифт ка-
 питалис монументалис. Много по-близо стои
 до някои латински надписи от V-VI в. (Cagnat
 1914, pl. XXIII, 2). Характерният маниер на ра-
 бота на каменоделеца издава елинските влия-
 ния по Средна Струма през римската епоха.
 Тези наблюдения, а също така и не особено
 качествен материал за стелата - едрозър-
 нест мрамор с бледожълт цвят, дават основа-
 ние да се приеме, че паметникът е продукт на
 местно ателие.

1: *Augustos* вместо *Augustus* в края на реда
 трябва да се свърже с гръкоезичния камено-
 делец. 3: неясен знак в края на реда. 4: *proc*
 (*onsul*). Бръшлянов лист след имената и длъж-
 ностите на императора и цезара. 5: *decc* (*urion-*
ibus) *Heracleotarum*. 6: *anteac* вместо *antehac*. 9 и
 16-17: *e* е заменено с *i* в думата *benevolentiae*.
 18: RP – *R(ei) P(ublicae)*. 22: след *STVDI* има
 още един неясен знак с по-малки размери,
 който в общия смисъл на текста възстановя-
 ваем като O – *studi[o]*. 23: няколко букви са
 значително похабени. Разчитаме като *vestram*
dignis(sime) vos in omnibus nostra provisione. 24:
 последната дума *Feliciter* е изписана с плитко
 и по-небрежно очертаване на буквите.

Превод:

„Император Цезар Галерий Валерий Мак-
 симиан благочестив, щастлив, Август, велик
 понтифекс, Германски Велики за VI път, Сар-
 матски Велики за V път, Персийски Велики
 за II път, Британски Велики, Карпийски Ве-
 лики за V път, Арменски Велики, Мидийски
 Велики, Адиабенски Велики, с трибунска
 власт за XVII път, император за III път, баща

на отечеството, проконсул и Галерий Валерий
 Максимин Сарматски, най-знатен Цезар,
 поздравяват кватуорвирите и декурионите на
 хераклеите. Въпреки че вашият град по-ра-
 но беше имал в много малка степен граждан-
 ски права, все пак, заради присъщата ни лю-
 бов към нашата държава и за нарастване на
 одобрението към новата грижовност и благо-
 воление, искахме да почетем вашето отечест-
 во със знаците и правото на град; а също и
 понеже казвате, че в миналото тази граждан-
 ска общност на хераклеите е съществувала,
 и сега молиме с нашето благоволение да
 отредим на същата граждански права, ние
 много присърце откликваме на вашите мол-
 би, тъй като самата държава е заинтересува-
 на чрез разширяването на гражданските общ-
 ности, под благосклонността на нашите гри-
 жи и благодеяния, да процъфтява нейното
 благо. И така, след като виждате, че толкова
 голяма чест е прибавена на вашето отечество
 с нашето постановление, вие ще трябва да се
 стараете, с любов и привързаност към ваша-
 та родина, във всичко да постъпвате най-дос-
 тойно за нашата грижовност. На добър час“³.

Съдържанието на надписа показва неговия
 официален характер. Изписаният текст дава
 публичност на постановление на Галерий и
 Максимин Даза, които са представени с уп-
 ражняваните граждански и религиозни длъж-
 ности. Съвместното им споменаване в ред 1-4
 свързва надписа с годините след абдикацията
 на Диоклециан през 305 г., когато новият ав-
 густ Галерий назначил Максимин Даза за це-
 зар на източните провинции, а присъствието
 на третата императорска титла на Галерий
 (ред 3) уточнява, че този акт е извършен в
 рамките на IV тетрархия (308-11 г.), която за-
 почва след срещата на августите и цезарите в
 Карнунтум през ноември 308 г. Тази дата се
 явява като долна граница за издаването на
 постановлението. От друга страна е известно,
 че в разгара на междуособиците в Римската
 империя през времето на IV тетрархия цезар
 Максимин Даза също се обявил за император
 и бил признат като такъв от Галерий през май
 309 г. или през 310 г., което обаче не е сигур-
 но. В този смисъл новооткритият паметник и
 отразените в него сведения трябва да се дати-
 рат приблизително към края на 308 и първи-
 те месеци на 309 г., защото Максимин Даза се

³ Изказваме нашата сърдечна благодарност на гл.
 ас. д-р Ст. Козарова, преподавател в ПУ „П. Хилендар-
 ски“, за помощта при разчитането на надписа, както
 и на проф. дин М. Тачева за предложените идеи и бележ-
 ки относно превода на текста и интерпретацията.

споменава все още като цезар (Cagnat 1914, 236-38; Herzog 1969, 1108-1110; Hiltbrunner 1969, 1111).

От ред 5 става ясно, че документът е адресиран до кватуорвирите и декурионите на хераклеейците (*salutem dicunt III viris et dec(urionibus) Heracleotarum*). На практика още тук е посочено името на селището и неговия статут, в контекста на споменаването на магистратите и членовете на съвета. Това е *civitas Heracleotarum* - градът на хераклеейците! С коя Хераклея трябва да се свърже този текст? Както е известно, областта на Средна Струма се числи към провинция Македония, в която са засвидетелствани три града с името Хераклея: 1) Хераклея Линкестис в Горна Македония, която била в близост до дн. Битоля в Р Македония (Parazoglou 1988, 259-268); 2) Хераклея в Македонска Пиерия, която се локализира при дн. Платамон на западния бряг на Термейския залив в Гърция (Parazoglou 1988, 114-115; Соуверейф 2000, 51-52); 3) Хераклея Синтика, разположена на р. Стримон в племенните територии на синтите, за чието местоположение съществуват няколко хипотези, но почти всички се локализируют по Долна Струма. За нас е очевидно, че в това ново епиграфско свидетелство се представя Хераклея Синтика.

Според М. Лийк, впоследствие подкрепен от К. Мюлер и П. Колар, Хераклея Синтика е разположена при Зервохори, на юг от Нигрита, в долината на Долна Струма (Leake 1841, 225-229; Müller 1883, 510-511; Collart 1937, 504-509). Тази локализация обаче, основателно е отхвърлена от много други изследователи, които приемат, че градът би трябвало да се намира по на север. Н. Хамънд например смята, че Хераклея трябва да се търси в района на Верги (Копачи), Серско (Hammond 1972, 197). Със собствена хипотеза по този въпрос е и К. Милер, с когото е съгласен и Д. Самсарис. Според тях Хераклея Синтика трябва да се постави при Сидирокастрон (Демирхисар, Валовища) (Miler 1916, 583 sqq.; Σαμσάρης 1976, 120-123). Ф. Папазоглу отразява и предположенията на А. Манер, според който Хераклея трябва да се локализира при Мелник, и на Киперт, за местоположението на града при Неон Петрицион (Ветрина), непосредствено на юг от Рупелското дефиле (срв. Parazoglou 1988, 371). Тези многобройни и разнообразни предположения обаче не са подкрепени от никакви конкретни епиграфски паметници, а се дължат преди всичко на интерпретацията на историографските свидетелства и на информацията в пътниите карти от късната античност.

Новооткритият надпис предоставя особено ценна информация и за статута на Хераклея. Император Галерий и цезар Максимин Даза предоставят знаците и правото на град за отечеството на хераклеейците (ред 9-10: *ornamentis et iure civitatis patriam vestram nobilitare cuperemus*). Още в ред 6-7 обаче се изтъква, че и по-рано градът е притежавал в известна степен такива права: „*etiamsi civitas vestra antea minime iura civitatis habuisset*“ (като в контекста на информацията от следващите редове *antea* трябва да се чете като 'по-рано', а не като 'досега'). Сред причините за издаването на постановлението се изтъкват три неща: „... *tamen pro insito nobis erga rem publicam nostram studio et augendi favore novae provisionis ac benivol(enti)ae* ... (ред 7-9), *unde cum etiam de praeterito eadem Heracleotarum civitatem fuisse dicatis* (ред 10-12)“. Това са присъщата любов на август Галерий и цезар Максимин към държавата; желанието да нарастне одобрението към новата грижовност и благоволение, т. е. реализирането на идеята да нарастне одобрението към тяхната собствена власт; твърдението на местните жители, че в миналото тази градска общност на хераклеейците е съществувала, и сега можели с тяхното благоволение да се отредят на същата граждански права. Не е без значение и обстоятелството, че анализираното тук императорско писмо било адресирано до кватуорвирите и декурионите на хераклеейците. Тези магистрати и техните длъжности не биха могли да съществуват при липсата на градска организация.

Четиричленната комисия на кватуорвирите и съсловие на декурионите, както е известно, съществуват само в муниципите и колонии в римската държава. В текста обаче Хераклея не се споменава нито като муниципум, нито като колония. Това не е противоречие, защото става въпрос за един късен надпис, от епохата след едикта на Каракала от 212 г., когато римското гражданско право обхващало всички свободнородени. В този смисъл актът на Галерий и Максимин и изразът „*ornamentis et iure civitatis patriam vestram nobilitare cuperemus*“ означава на практика, че Хераклея си възвръща при новите обществено-политически условия статута на *civitas* - град, който по някакви причини общността е изгубила. Подчертаването, че загубата на тези права е свързана с общността на хераклеейците, а не с града явно не е случайно (*unde cum etiam de praeterito eadem Heracleotarum civitatem fuisse dicatis ac nunc postuletis beneficio nostro eidem tribui iura civitatis*). То може би показва, че това става преди 212 г., когато Хераклея е един по-

лис (общност на равноправни граждани, организирана съгласно гръцките традиции), но населението като цяло се числи към провинциалите, а не към гражданите на римската муниципална организация. В този смисъл, императорското постановление, за което се споменава в писмото от 308/9 г., логично води до увеличаване на правата на местните жители, а също така и до нарастването на частната, но и на държавната полза. Затова и хераклейте трябва в бъдеще да се стараят във всичко да бъдат достойни за оказаната им голяма почит.

Съществуващите в съвременната историография различни хипотези за местоположението на Хераклея Синтика и въпросът за динамиката на статута на селището, който се поставя от новия надпис, налагат един по-подробен преглед на основните писмени извори за този град. Най-ранните свидетелства се откриват у Тит Ливий (59 г. пр. Хр. - 17 г. сл. Хр.) и Диодор (който пише между 60 и 30 г. пр. Хр.) и са с доста общ характер относно локализацията на селището. В първото Хераклея се споменава като *Heraclaea ex Sintis*, като се подчертава връзката между града и племенните територии на синтите (Liv. XLII, 51, 7). В същия план, изяснявайки въпроса за поделянето на Македония на четири части през 167 г. пр. Хр., той отбелязва, че в първата област се включва и *Heraclaea, quam Sinticen appellat* (Хераклея, която наричат Синтике), която била разположена на запад от Стримон и по смисъла на изложението над бисалтите (Liv. XLV, 29, 6). Това се подкрепя и от Диодор, който също поставя Хераклея в Синтика (*ἐν τῇ Σιντικῇ Ἡρακλείᾳ*), на запад от Стримон и по смисъла на изложението - над бисалтите (Diod. XXXI, 8, 8; ИТМ 1949, 200). Тези извори позволяват не само градът да бъде свързан с племенните територии на синтите, но и да бъде допуснато, че по-рано е носил името Синтике или Синтика. Подобна идея е изказана от Д. Самсарис, който вижда Синтия като столица на синтите, но я локализира при Сидирокастрон (Σασιόστρις 1976, 120-23).

Sintia се споменава от Тит Ливий (Liv. XXVI, 25, 3) като дардански град, който бил завладян от Филип V през 212 г. Б. Геров отбелязва, че Стефан Византийски представя град със същото име в Македония на р. Понтос (Струмешница?), в земите в близост до Тракия, като според Х. Киперт това селище било разположено при Петрич, което напълно отговаря на новата локализация на Хераклея, но трябва да се отбележи, че има и други мнения, според които този град е доста по-на за-

пад (цит. по Геров 1961, 161, бел. 2). Освен това Стефан Византийски споменава и един македонски град с името Хераклея, който бил основан от „Филип, сина на Аминта“, т. е. Филип II (Steph. Byz. s.v. Ἡράκλεια ... κγ', πόλις Μακεδονίας Φιλίππου τοῦ Ἀμύντου κτίσμα.), но в съвременната историография няма яснота дали това е Хераклея в Линкестиди или Хераклея в Синтика, въпреки че надделяват предпочитанията към първата (срв. Papazoglou 1988, 259). Според известните към днешна дата археологически материали от Рупите може да се допусне, че възникването на града е станало към края на IV в. пр. Хр. (Домарадски 2001, 74), но това все пак са наблюдения, основаващи се преди всичко на теренни обхождания.

Страбон (63 г. пр. Хр. - 19 г. сл. Хр.) също предлага интересни сведения. Той пише, че „бисалтите живеят над Амфиполис чак до града Хераклея, в една плодородна долина, где то тече Стримон ...“ и още, че „ако вървиш на север от Хераклея към теснините, през които тече Стримон, имайки реката от дясна страна, то вляво остава Пеония и околностите на Добер, а вдясно - околностите на планините Родопи и Хемус“ (Strab. VII, frg. 36; ИТМ 1949, 223). Бележката, че на север от Хераклея има теснини, през които тече реката, е един от основните фактори за така упоритите досега локализации на града по долното течение на Струма, защото тези теснини са отъждествявани традиционно с Рупелското дефиле. Вина за това, разбира се, имат и итинерариите, за които ще стане дума по-долу. Сега, при наличието на този нов паметник с името на града при Рупите, сведението на Страбон придобива ново звучене. То показва, че бисалтите достигат на север до градската територия на Хераклея, или по-точно до планината Беласица, а анонимните теснини на север от Хераклея, но не непосредствено на север от града, ще трябва да се свържат с Кресненското дефиле, което е много по-голямо и по-трудно за преодоляване от Рупелското дефиле.

Кратки бележки за Хераклея предлага и Плиний Стари (23/24-79 г.), споменаващ я като Хераклея Синтика, така както е популярна и в съвременната историография. Според него, тя била разположена в близост до свободните скотусейци (Plin. IV, 10, 35; ИТМ 1949, 264). Лаконичен е и Клавдий Птолемей (II в.), който отбелязва град под името Ἡράκλεια Σιντικῇ, заедно с Παρθικόπολις и Τρίστολος в областта Синтика. Съседна на тази област и на Хераклея е областта Одомантика с първи

споменат град Скотуса (Ptol. III, 12, 27; III, 12, 28; ИТМ 1949, 356).

След Клавдий Птолемей информацията за Хераклея Синтика прекъсва и градът се появява отново едва през IV в. в Певтингеровата карта, под името Хераклея Сантика (Heraclaea santica) (Tab. Peut. VIII; ЛИБИ, 25). Певтингеровата карта показва Хераклея като свързана с Филипи чрез два пътя: Хераклея (III) – Скотуса (XVIII) – Саркса (XIII) – Стримон (VIII) – Даравескос (XII) – Филипи; и Хераклея (XVII) – Евпорей (VIII) – Греро (XVII) – Трило (X) – Филипи. По първия път разстоянието между Филипи и Хераклея е 55 мили (ок. 81,5 км), а по втория – 52 мили (ок. 77 км). Прямилитите означения в римски мили между селищата по техните трасета са в основата на предлаганите досега хипотези за локализацията на града. Новооткритият паметник от Рупите обаче показва, че те не са точни и трябва да се разглеждат с необходимата критичност. Всъщност такива критични бележки относно съдържанието им вече са правени по повод на това, че вторият път не е свързвал Хераклея с Филипи, а с Амфиполис и че между Скотуса и Саркса на първия път липсва име на станция, при което се добавят още 10 мили (Papazoglou 1988, 371; ЛИБИ I, 25).

Съдържанието на новооткрития надпис е в съзвучие и с писмените сведения за статута на Хераклея през елинистическата и римската епоха. Въпреки че не може да се каже кога точно това селище се оформя като полис от гръцки тип, изглежда сигурно, че то е било една от македонските колонии в югозападните тракийски земи и може би е наследило един по-ранен тракийски племенен център на синтите.

През елинистическата епоха и по време на управлението на Филип V (221-179 г.) и по-късно на Персей (179-168 г.), Хераклея Синтика, както се разбира от сведенията на Тит Ливий, е един от многото македонски полиси. След като римляните разделят македонското царство на четири части през 167 г. пр. Хр., Хераклея попада в първата област. Това също свидетелства, че през тази епоха тя притежава статут на полис. Той е запазен и след създаването на римска провинция Македония през 148 г. пр. Хр. и остава в сила със сигурност поне до първата половина на II в. сл. Хр. Последното се потвърждава пряко от сведенията на Страбон, който нарича Хераклея πόλις Ἡρακλείας (Strab. VII, frg. 36); от Клавдий Птолемей, поставящ я сред вътрешните градове в Македония и по-конкретно в Синтика; от монетите ѝ от I в. сл. Хр., върху които общността се споменава като Ἡρακλεωτῶν ἐπὶ Στρυμόνι (Gaebler 1935, 63). Последното озна-

чение не бива да смущава, тъй като според писмените сведения градът е разположен в непосредствена близост до Стримон в западна посока, което се подкрепя и от разположението на археологическия комплекс при Рупите, в района на вливането на р. Струмешница в р. Струма.

Всъщност не само върху монетите, но дори и в някои епиграфски паметници от други области, този град се свързва също със Стримон, а не със синтите. Днес е известен един жител на града – на име Аптос, лекар по професия, който се установил в Дион, в Македонска Пиерия, където и починал. Върху надгробния му паметник четем: „ἐκ πατρίδος Στρυμόνιδος Ἡρακλείας“ (Cormack 1970, 58-59; Pandermalis 1981, 291-293). Освен това, както отбелязва Ф. Папазоглу, един мист, познат от надпис от о. Самотраки, също се отбелязва като Ἡρακλεώτης ἀπὸ Στρυμόνος (Papazoglou 1988, 368), а и при Хиерокъл градът е посочен като Ἡρακλεία Στρυμόνος (Hier. 639, 9; ГИБИ II, 91).

Няма историографски свидетелства за Хераклея от средата на II в. до началото на IV в., но сега, при наличието на този нов надпис се разбира, че това е следствие от загубата на предишния ѝ статут. Изглежда към епохата на император Траян (98-117 г.) или Хадриан (117-138 г.), което като цяло съвпада и с датировката на сведенията на Клавдий Птолемей, общността на хераклеяците е премахната и териториите им са придадени към друг съседен център (полис). Допустимо е това да е града при днешния Сандански, чийто разцвет, според Б. Геров, е през епохата от Антонин Пий (138-161 г.) до Гордиан III (238-244 г.) (Героу 1961, 193-194). Предположението ни обаче за включването на хераклеяците към разположения на север от тях град е несигурно, без наличието на каквито и да са доказателства. Освен това е напълно възможно тези процеси да са станали и по-късно, във връзка с варварските нашествия. Засега е сигурно само това, че към 308/9 г. хераклеяците получават статут на *civitas*. Така тази *civitas* се отразява и върху Певтингеровата карта, чиято последна редакция датира от началото на V в.

Докога Хераклея Синтика или Хераклея Стримонска продължава да съществува под това име и като градски център? На този въпрос в известна степен дават отговор сведенията на Хиерокъл и на Анонимния равенски космограф. Като се има предвид, че съчинението на Хиерокъл е съставено между 1 август 527 г. и есента на 528 г. (ГИБИ II, 87), става ясно, че към тези години Хераклея Стримонска е част от провинция Първа Ма-

кедония. Съществуването ѝ през същата епоха се подкрепя и от Анонимният равенски космограф, където градът присъства под името Ераклия Ксантика (Eraclia Xantica) (Geogr. Rav. IV, 9; ЛИБИ I, 397). Това съчинение е написано към края на VII в. или началото на VIII в., но в основата му са преди всичко сведения от V-VI в., т. е. отново може да се допусне, че Хераклея се съхранява поне до епохата на Юстиниан I (527-565 г.).

Новоткритият надпис от Рупите позволява

да се пристъпи и към по-комплексно изследване на историческата география на Средна Струма. Налага се обстойно да бъдат обмислени хипотезите от миналото за етническия облик и племенните граници в този район през античността, за локализацията и имената на някои селища, известни от писмените извори и археологическите проучвания, за мястото на областта в македонското царство и в рамките на римската провинция Македония.

Цитирана литература:

AOP: Археологически открития и разкопки, 1986, 113-114; 1987, 166-167; 1988, 127-129; 1989, 90-91.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, I. - Годишник на Софийския университет, Филологически факултет 54, 1959-1960 (1961), 3, 155-406.

ГИБИ II: Гръцки извори за българската история. София, 1958.

Домарадски 2001: М. Домарадски и колектив. Материали за археологията на Средна Струма (Разкопки и проучвания, 27), София, 2001.

ИТМ 1949: Г. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949².

ЛИБИ I: Латински извори за българската история. София, 1958.

Милчев 1959: А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, 53, 1959, 1, 358-463.

Cagnat 1914: R. Cagnat. Cours d'épigraphie latine. Paris, 1914.

Collart 1937: P. Collart. Philippes ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine. Paris, 1937.

Cormack 1970: J. M. R. Cormack. Inscriptions from Pieria. - Klio, 52, 1970, 49-66.

Gaebler 1935: H. Gaebler. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, 3, I, 2. Berlin, 1935.

Hammond 1972: N. G. L. Hammond. A History of Macedonia, 1. Historical Geography and Prehistory. Oxford, 1972.

Herzog 1969: R. Herzog. Galerius. 2. - In: Der Kleine Pauly Lexikon der Antike, 3. Stuttgart, 1969, 1108-1110.

Hiltbrunner 1969: O. Hiltbrunner. Maximinus, 1. - In: Der Kleine Pauly Lexikon der Antike, 3. Stuttgart, 1969, 1111.

Leake 1841: W. M. Leake. Travels in Northern Greece, 3. Londres, 1841.

Miller 1916: K. Miller. Itineraria Romana. Stuttgart, 1916.

Müller 1883: C. Müller. Claudii Ptolemaei Geographia. Paris, 1883.

Pandermalis 1981: D. Pandermalis. Inscriptions from Dion. Addenda et Corrigenda. - In: Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson. Thessaloniki, 1981, 283-294.

Papazoglou 1988: F. Papazoglou, Les villes de Macédoine à l'époque romaine. - BCH, Suppl. 16, 1988.

Σαμσάρις 1976: Δ. Σαμσάρις. 'Ιστορική Γεωγραφία τῆς Ανατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Θεσσαλονίκη, 1976.

Σουβερεφ 2000: Κ. Σουβερεφ. Λιμάνια και ιερά στον Θερμαϊκό κόλπο. - Θεσσαλονικεων Πόλις, τευχος 2, Θεσσαλονίκη, 2000, 49-62.

CIVITAS HERACLEOTARUM. A New Epigraphic Inscription Indicating the Name of the Ancient City near the Village of Rupite, Petrich region

Georgi Mitrev, Todor Tarakov

One of the most important archaeological sites from the Hellenistic period in the Middle Struma valley is situated in the neighborhood of the village of Rupite (earlier known as Shirbanovo and Muletarov). Currently there are three hypotheses regard-

ing the name of this ancient town: Petra, Orthopolis and Tristolos. Archaeological research reveals that the town occupied its largest area during the Hellenistic period. Geographically it was situated on the territory of the Thracian Sintoi that also bor-

dered with the Thracian Maidoi (Maedi).

In March 2002, the collection of the Municipal Museum in Petrich was enriched with the acquisition of a marble stela with an inscription in Latin consisting of 24 lines that was found in the Chervenite skali locality near the village of Rupite, Petrich region. The stela was reused in the construction of a Late Antique tomb dated to the 5th - 6th centuries. That there is a relationship between the stela and the Hellenistic town is beyond any doubt. The stela is rectangular in shape and has the following dimensions: height - 1,56 m, width - 0,76 m and thickness - 0,18-20 m. The field for the inscription measures 1,15 x 0,76 m, and the height of the letters is between 4-12 cm.

A letter from Augustus Galerius and Caesar Maximinus Daza from AD 308/309 was copied on the stela. It was addressed to the *quattuorviri* and the *decuriones* of the Heracleians (*salutem dicunt IIII viris et decc(urionibus) Heracleotarum*). The name of the city and its rank are indicated clearly - *civitas Heracleotarum*. There were three cities that carried this name in Macedonia: Heracleia Linkestis in Upper Macedonia, near the modern town of Bitolia in the Former Yugoslav Republic of Macedonia; 2) Heracleia in Macedonian Pieria, in Greece near the modern village of Platamon on the western coast of the Thermaic Bay; 3) Heracleia Sintica, located on the Struma river in Southwestern Bulgaria in the territory of the Sintoi whose exact location is also the subject of various hypotheses. According to W. M. Leake, C. Muller and P. Collart the town was situated in present day Greece near the village of Zervokhorion, Nigrita region; according to N.G.L. Hammond also in modern day Greece near the village of Vergi, Serres region; according to K. Miler and D. Samsaris near the town of Sidhirokastron in Northern Greece; according to A. Manner in Southwestern Bulgaria near the town of Melnik; and

finally according to H. Kiepert and F. Papazoglou near the town of Neon Petritsion in Northern Greece. However, none of these hypotheses are supported by epigraphic evidence. It is our opinion that the letter of Galerius and Maximinus Daza refers Heracleia Sintica.

The inscription provides valuable information regarding the status of Heracleia. It says that Galerius and Maximinus Daza were willing to honour the «fatherland» of the Heracleians with the signs and the rights of *civitas* (*ornamentis et iure civitatis patriam vestram*). This act was promulgated for several reasons: to show the Emperor's and Caesar's love of the state and the need to demonstrate their care and benevolence. Another reason was the statement by the Heracleians that their town had the rank of *civitas* in the past. The mention of the *quattuorviri* and *decuriones* does not contradict the rest of the information as the stela is dated to the period later than the Constitutio Antoniana (AD 212). Therefore Galerius and Maximinus Daza's letter indicates that in the new political circumstances Heracleia has been reinstated with the status of *civitas*. Obviously the emphasis that the loss of these rights was related to the Heracleians and not to the city had a special meaning. It might indicate that this change of status happened before AD 212, when the inhabitants of the *polis* Heracleia were considered provincial and not Roman citizens.

The ubification of Heracleia Sintica to the west of the Strymon river and to the north of the Bisaltos territories matches the information in Livy and Diodorus. This is also supported by the existence of the archaeological assemblage near Rupite. In addition, the reference in Strabo and the data from Tabula Peutingeriana also do not contradict the location of Heracleia Sintica in the neighborhood of Rupite, Petrich region.

Раннохристиянска бронзова лампа с кръст-свастика (*crux gammata*) от Варненския археологически музей

Александър Минчев

Неотдавна във Варненския археологически музей постъпи рядка бронзова лампа. Намерена е в Силистренска област при неизвестни обстоятелства. Ако се съди по добрата ѝ запазеност, тя най-вероятно произхожда от гроб или по-скоро от гробница.

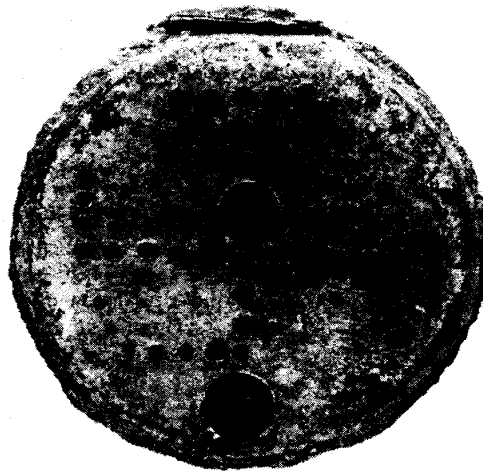
Лампата е изработена чрез изчукване от тънък бронзов лист. Тялото е с форма на обърнат пресечен конус, с кръгло, почти плос-

ко дъно. Дискът също е кръгъл, плосък, без издаден фитилник и е отделен от тялото с ниски полегати плещи (обр. 1). Отворът за масло е кръгъл, разположен по-високо от геометричния център на лампата, а малко по-широк, също кръгъл отвор за фитила, е пробит на същата вертикална ос, но по-ниско - почти до ръба на диска. Самият диск е украсен със свастика, образувана от малки кръгли перфо-

рации с еднакъв размер, направени на бронзовия лист отвътре навън (обр. 2). Свастиката не е съразмерна поради наличието на двата отвора: има малко по-дълги хоризонтални рамене, които започват от отвора за масло, а краищата им достигат почти до края на диска. Долното вертикално рамо е късо и почти опира в отвора за фитила. Горното рамо на свастиката вместо Г-образно е във формата на буквата Т. Лампата е имала кръгла извисена дръжка, изработена от тясна и плоска в основата си правоъгълна бронзова пластина. Запазена е само долната ѝ част, слабо заострена в средата. Тя започва малко над дъното и е прикрепена към тялото. Дискът и тялото, които вероятно са намерени разпоени поради дългогодишния престой в земята, сега са съединени отново с помощта на съвременни свързватели. По лампата има органични наледи и малки огнища на корозия, но, като цяло, тя е в много добро състояние. Размерите ѝ са: диаметър - 6,6 см, запазена височина - 2,6 см, широчина на дръжката в основата ѝ - 2,3 см.

Формата на лампата е характерна за късно-римската епоха и началото на късната античност. Такива лампи, но от глина и с малка езицеста дръжка, са откривани в българските земи при Огняново (Саладиново), Пазарджишко, датирани в III-IV в. (Кузманов 1992, 49, тип XLII, вариант 5). Приема се, че те са местно производство, повлияно от вносни образци (Кузманов 1992, 47) - от Норикум (Deringer 1965, 62-63, Тур 5) и от Панония, където се срещат и глазирани (Ivanyi 1935, 20, Тур XXII, Var. 5). Керамична лампа със същата форма се пази и в сбирката на Казанлъшкия музей. За съжаление тя е с неизвестно местонамиране и е датирана най-общо в периода IV-VII в. (Лилова 2001, 521, обр. 19а-б). Керамични лампи с подобна форма: тяло - обърнат пресечен конус, но със слабо издадени рамене във формата на паничка, с плосък диск с кръгли отвори и извисена, профилирана лентеста дръжка, са произвеждани и в Одесос (Варна) също през III-IV в. Те са непубликувани, сред тях има и такива с производствени дефекти (което доказва местния им произход) и произхождат главно от късноантичния некропол на града (инв. №№ III-48; III-54; III-56), но има и от гробове в околностите му - в сегашния кв. Левски (инв. № II - 4224, с монета на император Гордиан III - 238-244 г.).

Появата на свастиката като украса на лампа изглежда доста странна и на пръв поглед необичайна. Тя обаче е много стар соларен символ, а също така символ на успеха и предпазване от злото, който през римската епоха отново получава разпространение като само-

Обр. 1. Силистренско. Бронзова лампа с кръст-свастика, профил.

Fig. 1. Silistra region. Bronze lamp with a cross-swastika, view of the profile.

стоятелен декоративен елемент, запазил това свое древно значение (Campbell 1994, 293). Среща се върху мозайки от I-II в. в Остия, Италия (Becatti 1961, 53, pl. 11; Campbell 1994, 294), от II в. - в Алколеа (Blazques 1981, 47, N 25) и Мерида, Испания (Blanco-Freijeiro 1978, N 5). Открива се също като бронзови ремъчни или коланни апликации от II-III в. в Нове (Pamicky-Pudelko et al. 1988, 157, fig. 32) и в Кръмпоя, Румъния (Negru et al. 2001, 9, N 36), във вид на характерни бронзови фибули от края на II - средата на III в. в Германия и други страни (Garbsch 1994, 224), а с конски глави по краищата - и по фибули от първата половина на IV в. (Дончева 1999, 325-327, обр. 1-5). Свастиката се среща и като украса по саркофази от края на III-началото на IV в., включително и в България (Georgiev 1997, 36-37, Abb. 7), а също и шампована върху керамика от III-IV в. от

Обр. 2. Силистренско. Бронзова лампа с кръст-свастика, изглед на диска.

Fig. 2. Silistra region. Bronze lamp with a cross-swastika, view of the disk.

рации с еднакъв размер, направени на бронзовия лист отвътре навън (обр. 2). Свастиката не е съразмерна поради наличието на двата отвора: има малко по-дълги хоризонтални рамене, които започват от отвора за масло, а краищата им достигат почти до края на диска. Долното вертикално рамо е късо и почти опира в отвора за фитила. Горното рамо на свастиката вместо Г-образно е във формата на буквата Т. Лампата е имала кръгла извисена дръжка, изработена от тясна и плоска в основата си правоъгълна бронзова пластина. Запазена е само долната ѝ част, слабо заострена в средата. Тя започва малко над дъното и е прикрепена към тялото. Дискът и тялото, които вероятно са намерени разпоени поради дългогодишния престой в земята, сега са съединени отново с помощта на съвременни свързватели. По лампата има органични наледи и малки огнища на корозия, но, като цяло, тя е в много добро състояние. Размерите ѝ са: диаметър - 6,6 см, запазена височина - 2,6 см, широчина на дръжката в основата ѝ - 2,3 см.

Формата на лампата е характерна за късно-римската епоха и началото на късната античност. Такива лампи, но от глина и с малка езицеста дръжка, са откривани в българските земи при Огняново (Саладиново), Пазарджишко, датирани в III-IV в. (Кузманов 1992, 49, тип XLII, вариант 5). Приема се, че те са местно производство, повлияно от вносни образци (Кузманов 1992, 47) - от Норикум (Deringer 1965, 62-63, Тур 5) и от Панония, където се срещат и глазирани (Ivanyi 1935, 20, Тур XXII, Var. 5). Керамична лампа със същата форма се пази и в сбирката на Казанлъшкия музей. За съжаление тя е с неизвестно местонамиране и е датирана най-общо в периода IV-VII в. (Лилова 2001, 521, обр. 19а-б). Керамични лампи с подобна форма: тяло - обърнат пресечен конус, но със слабо издадени рамене във формата на паничка, с плосък диск с кръгли отвори и извисена, профилирана лентеста дръжка, са произведени и в Одесос (Варна) също през III-IV в. Те са непубликувани, сред тях има и такива с производствени дефекти (кое-то доказва местния им произход) и произхождат главно от късноантичния некропол на града (инв. №№ III-48; III-54; III-56), но има и от гробове в околностите му - в сегашния кв. Левски (инв. № II - 4224, с монета на император Гордиан III - 238-244 г.).

Появата на свастиката като украса на лампа изглежда доста странна и на пръв поглед необичайна. Тя обаче е много стар соларен символ, а също така символ на успеха и предпазване от злото, който през римската епоха отново получава разпространение като само-

Обр. 1. Силистренско. Бронзова лампа с кръст-свастика, профил.

Fig. 1. Silistra region. Bronze lamp with a cross-swastika, view of the profile.

стоятелен декоративен елемент, запазил това свое древно значение (Campbell 1994, 293). Среща се върху мозайки от I-II в. в Остия, Италия (Becatti 1961, 53, pl. II; Campbell 1994, 294), от II в. - в Алколеа (Blazques 1981, 47, N 25) и Мерида, Испания (Blanco-Freijeiro 1978, N 5). Открива се също като бронзови ремъчни или коланни апликации от II-III в. в Нове (Parnicky-Pudelko et al. 1988, 157, fig. 32) и в Кръмпоя, Румъния (Negru et al. 2001, 9, N 36), във вид на характерни бронзови фибули от края на II - средата на III в. в Германия и други страни (Garbsch 1994, 224), а с конски глави по краищата - и по фибули от първата половина на IV в. (Дончева 1999, 325-327, обр. 1-5). Свастиката се среща и като украса по саркофази от края на III-началото на IV в., включително и в България (Georgiev 1997, 36-37, Abb. 7), а също и щампована върху керамика от III-IV в. от

Обр. 2. Силистренско. Бронзова лампа с кръст-свастика, изглед на диска.

Fig. 2. Silistra region. Bronze lamp with a cross-swastika, view of the disk.

Молдавия (Рафалович 1981, 120, рис. 3-5). Тя се явява допълнителен елемент-символ и по т. нар. конторниати - възпоменателни медальони или псевдомонети, отсичани и използвани в Римската империя още от II в., но разпространени повече през IV в. (Alföldi, Campbell, Alföldi-Rosenbaum 1990, 241-341).

В началния период на утвърждаване на християнството като държавна религия, когато официалната християнска догматика все още не е напълно избистрена, свастиката получава и друго значение. За кратък период от време - към края на III и през първата половина на IV в., тя е използвана от ранните християни, макар и рядко, като една от многото разновидности на кръста (Hall 1974, 569-570, N 3). Това е т. нар. *crux gammata* - кръст с рамена във формата на гръцката буква Г (гама) (Kaufmann 1913, 265-266). Според някои изследователи, кръстът-свастика се появява в българските земи именно по това време, като идва през Мала Азия и Средиземноморието (Божков 1997, 16). Свастиката, изобразена върху бронзовата лампа от Силистренско най-вероятно представя именно такъв кръст. Допълнителен довод към това твърдение е начинът на изображение на горната част. Буквата Т в раннохристиянската символика се свързва с думата бог - на гръцки Theos (Ferguson 1976, 149) и същевременно е т. нар. египетски или старозаветен кръст, издигнат от Мойсей (Йоан 3:14) - един от най-старите кръстни символи (Ferguson 1976, 165). От друга страна, по този начин - като Т - са очертани раменете на други два вида, сравнително редки равнораменни кръстове от раннохристиянската епоха: тъй наречените кръст от патерици и йерусалимски кръст (Sachs, Badstubner, Neumann 1980, 217-218). Връзката между свастиката и християнската символика се доказва също и от някои, макар и малко, паметници от късноантичната епоха. Така например, върху един надгробен раннохристиянски надпис в църквата Сан Салвадор ин Корте в Рим, вероятно от IV в., крайт на всеки ред е отделен с различен знак, между които, освен хризма, омега и други християнски символи, има и свастика (Campbell 1994, 296, fig. 5). Свастика е изобразена също върху ажурен бронзов предмет, публикуван като печат под въпрос (според мен това е по-скоро голяма фибула или апликация) с неизвестно местонамиране, сега в музеите на Ватикана, и отнесен най-общо към раннохристиянската епоха (Kuhn, Volbach et al. 1962, 145, N 266).

Бронзова лампа със същата форма като публикуваната тук, но със слабо извисен борд (както паничка) и украсена също с кръст-свастика,

се пази в сбирката на Археологическия музей в Шумен. Тя е случайна находка от Шуменска област и се отнася най-общо към късната античност (Калинов и колектив 1986, 37, обр. 1а). Същата по форма бронзова лампа - с извисен над диска борд, но без украса-свастика (непубликувана, инв. № II-4755) е открита в гроб от III-IV в. от късноантичния некропол на Одесос (Варна), а от втора подобна (също непубликувана, инв. № III-269) е запазен диска с част от коничното тяло. Намерена е в гроб, пак от същия некропол. Вместо отвор за масло тя има оформена неправилна елипса от кръгли перфорации като на свастиката. В този късноантичен некропол са открити много християнски гробове от IV-VI в., както и раннохристиянски символи, врязани по стените на някои от шахтовите гробници в него (Мирчев 1951, 91-96).

Посочените примери за формата и украсата на разглежданата тук лампа от Варненския музей налагат извода, че най-вероятната ѝ датировка е в първите десетилетия на IV в. Няма съмнение, че тя е дело на местен производител. Ако е вярно посоченото място на местонамиране, възможно е да е била произведена в някоя работилница за бронзови изделия в големия военен и производствен център Дуросторум. Прехвърлянето на столицата на Римската империя в Константинопол при Константин Велики дава силен тласък на местното производство и търговията в тракийските земи (Велков 1981, 81). По същото време - през първата половина на IV в. и докъм 370 г. - античните извори говорят за многобройни тържища в провинциите Долна Мизия и Малка Скития, особено по поречието на Дунав, където е разположен Дуросторум (Велков 1955, 251-253).

Публикуваната тук лампа с характерна украса не е единствената такава от Силистренска област. По сведения на колеги, в колекционерски сбирки от Североизточна България са се появили поне още две подобни бронзови лампи със свастики, произхождащи от същия район, което говори за наличието на масова серия, макар и ограничена като време на производство. Изобразеният върху дисковете им кръст-свастика най-вероятно е свързан със сравнително новата за региона на Долна Мизия и Малка Скития християнска религия. Явно е, че в началния период на нейното разпространение тук, както и другаде в империята, последователите ѝ използват разнообразни християнски символи. Между тях има и порядко срещани, какъвто е споменатият тук *crux gammata*. Лампите от Варненския и Шуменския музей, както и другите, сега неизвестно притежание, са засега единственото, но

ясно свидетелство за това. Дали появата на този раннохристиянски символ в металопластиката от Североизточна България е лично решение на местни майстори, при твърде оскъдните данни за разпространението му през този период по българските земи, засега не може да се отговори. Възможно е този факт да е свързан с влияние от Изтока, където *crux gammata* е по-често изобразяван. Не бива да се забравя, че в Дуросторум има голям гарнизон, чиито войници са от най-различен произход - включително и от източните провинции на Римската империя - и още в последните десетилетия на III в. християнството е пуснало дълбоки корени сред тях (Zeiler 1918, 110-116; Pillingier 1985, 265-269). Трябва да се отбележи, че "*crux gammata*" се среща като украса по дисковете върху немалко керамични лампи от древна Палестина (Израел), датирани в III-IV в., които се смятат за християнски. Такива са открити например в Бейт Натиф (Rosenthal-Heginbottom 1981, 120, H-20, Taf. 27), в Самария (Susmann 1978, 238-250, pl. 42/18, 46/48) и др. Установено е, че те са произвеждани в околностите на тези градове и следователно имат местен - т. е. източен произход (Israeli, Avida 1988, 100). Керамични лампи със същата форма като бронзовата от Варненския музей, с украса от различни видове кръстове и други християнски мотиви (включително и с надписи) са произвеждани през късната античност и в Сирия чак до VI-VII в. (Chebade, Ruprechtsberger 1993, 274).

Новооткритата бронзова лампа с кръстсвастика е рядък паметник на късноантичното занаятчийско производство и специално на майсторите на бронзови изделия. Едва ли появ

ата ѝ е случаен факт, особено като се имат предвид и другите подобни лампи от Североизточна България, за които споменах вече по-горе. Няма съмнение, че нейната направа е свързана с новите за доскоро преследваните християни условия в империята (Stutzinger 1983, 5). Това не би могло да стане по-рано от началото на IV в. и то при всички случаи след месец февруари 313 г., когато с Миланския едикт на император Константин Велики християнството е обявено за равноправно с другите религии в империята (Lactantius. 38, 45-49; Eusebius. X, 5, 1-4; Цухлев 1910, 91-96). По това време християнското изкуство (в най-широкия смисъл на думата) навлиза в период на изключителен разцвет (Frazer 1979, 514). Това предполага направата на лампата да се търси някъде между второто и четвъртото десетилетие на IV в. Може да се предположи, че тя е използвана за домашни нужди от новопокръстен местен жител и след смъртта му е поставена като гробен дар, като доказателство за неговата принадлежност към християнството. Лампата от Варненския археологически музей, както и другите бронзови лампи, украсени с *crux gammata* от Североизточна България, са доказателство за бързото приспособяване на местните производители от Долна Мизия и Малка Скития към търсенето на пазара, свързано с новата християнска религия. След това време, изглежда някъде към средата на IV в., кръстът с форма на свастика е изоставен завинаги от християнската символика и изкуство в българските земи и затова всеки предмет с подобна украса е важен извор за този темен най-ранен период у нас.

Цитирана литература:

Божков 1999: Х. Божков. Символите на кръста. София, 1997.

Велков 1955: В. Велков. Сведенията на Темисий за Тракия. - Известия на Археологическия институт, 19, 1955 (=Сб. Гаврил Кацаров, II), 245-260.

Велков 1981: В. Велков. Тракия в системата на ранновизантийската държава. - В: България 1300. Институции и държавна традиция, 1. София, 1981, 79-90.

Дончева 1999: И. Дончева. За един неизследван вид антични фибули от нашите земи. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Велико Търново, 1999, 327-335.

Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. София, 1992.

Калинов и др. 1986: М. Калинов и др. Шуменският край през вековете. София, 1986.

Лилова 2001: Б. Лилова. Антични лампи от Казанлъшко. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Велико Търново, 2001, 503-513.

Мирчев 1951: М. Мирчев. Късноримският некропол на Одесос. - Известия на Варненското археологическо дружество, 7, 1951, 91-97.

Рафалович 1981: И. А. Рафалович. Сосуд с штампованymi знаками из Данченского могильника Черняховской культуры. - В: Археологические исследования в Молдавии (1974-1976). Кишинев, 1981, 118-126.

Цухлев. 1910: Д. Цухлев. История на българската църква. София, 1910.

- Alföldi, Campbell, Alföldi-Rosenbaum 1990:** A. Alföldi, S. Campbell, E. Alföldi-Rosenbaum. Die Kontorniat Medallions, 2. Die Bezeichnen der Kontorniaten. Berlin, 1990.
- Becatti 1961:** G. Becatti. Scavi di Ostia IV: Mosaici e pavimenti marmorei. Roma, 1961.
- Blanco-Freijeiro 1978:** A. Blanco-Freijeiro. Mosaicos Romanos de Merida. Madrid, 1978.
- Blazques 1981:** J. M. Blazques. Mosaicos Romanos de Cordoba, Jean y Malaga. Madrid, 1981.
- Campbell 1994:** S. Campbell. Good Luck Symbols on Spanish Mosaics. - In: VI coloquio internacional sobre mosaico antiguo. Guadalajara, 1994, 293-300.
- Chebade, Ruprechtsberger 1993:** J. Chebade, E. M. Ruprechtsberger. Zu byzantinischen und frühislamischen Lampen in Syrien. - In: E. M. Ruprechtsberger (Hrsg). Syrien von den Aposteln zu den Kalifen. Mainz, 1993, 274-277.
- Deringer 1965:** H. Deringer. Römische Lampen aus Lauriacum. In: Forschungen in Lauriacum, 9, 1965.
- Eusebius:** Eusebius. Historia ecclesiae.
- Ferguson 1976:** G. Ferguson. Signs and Symbols in Christian Art. London, 1976.
- Frazer 1979:** M. E. Frazer. Iconic Representations. - In: K. Weitzmann (Ed.) Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Princeton, 1979, 513-555.
- Garbsch 1994:** J. Garbsch. Römische Alltag in Bayern. München, 1994.
- Georgiev 1997:** P. Georgiev. Klinedeckel aus Thracia und Moesia - stylische Einflüsse und Probleme der Produktion. - Archaeologia Bulgarica, 3, 1997, 34-45.
- Hall 1974:** O. Hall (Ed.). Lexicon der christlichen Ikonographie, 2. Roma, 1974.
- Israeli, Avida 1988:** Y. Israeli, U. Avida. Oil Lamps from Eretz Israel. Tel Aviv, 1988.
- Ivanyi 1935:** D. Ivanyi. Die pannonischen Lampen. (Disserationes Pannonicae. Ser. 2, N 2). Budapest, 1935.
- Kaufmann 1913:** C. M. Kaufmann. Handbuch der christlichen Archäologie. Paderborn, 1913.
- Kuhn, Vollbach et al. 1962:** W. Kuhn, W. F. Vollbach et al. Frühchristliche Kunst aus Rom. Essen, 1962.
- Lactantius:** Lactantius. De mortibus persecutorum. Brandt-Laubmann (Ed.).
- Negru et al. 2001:** M. Negru, L. Ota, V. Boroneant, A. Badescu. Muntenia în secolele II-IV p. Chr. București, 2001.
- Parnicki-Pudelko et al. 1988:** St. Parnicki-Pudelko, L. Press, B. Rutkowski, J. Kolendo, P. Dyczek. Nowae, sektor zachodni, 1986. - Archeologia, 39, 1986, 135-160.
- Pillinger 1985:** R. Pillinger. Der Ausgang des antiken Christentums am Unterlauf der Donau. - In: Lebendige Altertumswissenschaft (=Festschrift H. Vetters), 2. Wien, 1985, 265-269.
- Rosenthal-Heginbottom 1981:** Rosenthal-Heginbottom. Römische Bildlampen aus Ostlichen Werkstätten. Wiesbaden, 1981.
- Sachs, Badstrubner, Neumann 1980:** H. Sachs, E. Badstrubner, H. Neumann. Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1980.
- Stutzinger 1983:** D. Stutzinger. Die Christen und der Staat. Die historische Entwicklung vom 1.-5. Jh. n. Chr. - In: D. Stutzinger et al. Spätantike und frühes Christentum. Frankfurt am Main, 1983, 1-8.
- Sussmann 1978:** V. Sussmann. Samaritan Lamps of the Third-Fourth Centuries AD. - Israel Exploration, 28, 1978, 238-250.
- Zeiller 1918:** J. Zeiller. Les origines chrétiennes dans les provinces dannubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918.

An Early Christian Bronze Lamp with "crux gammata" in the Archaeological Museum of Varna

Alexander Minchev

The collection of the Archaeological Museum in Varna was recently enriched with a rare Early Christian bronze lamp that was found in Silistra region (Northeastern Bulgaria). It has a body shaped as a frustum of a cone, flat bottom and a wick-hole in the disc. The hook-shaped handle that once overtopped the body is now missing. The disc is decorated with a cross-swastika - the so-called "crux gammata" with the upper "gamma" shaped as T (Fig. 1-2). The lamp is dated to the first half of the 4th century, most probably between AD 320 and 340. There are three lamps from the same region providing good parallels both in shape and decora-

tion: a bronze lamp in the Shumen museum collection (Northeastern Bulgaria) and two lamps kept in private collections in Silistra. They indicate that a workshop existed in North Eastern Bulgaria, probably in the ancient city of Durostorum (modern Silistra). It seems that for a short period the workshop produced bronze lamps decorated with a "crux gammata", most probably influenced by similar motives on clay lamps of Eastern (Palestinian and Syrian) origin. The lamp is a nice illustration of the quick answer of the local producers to the new demands for goods with Christian symbols at the local market.

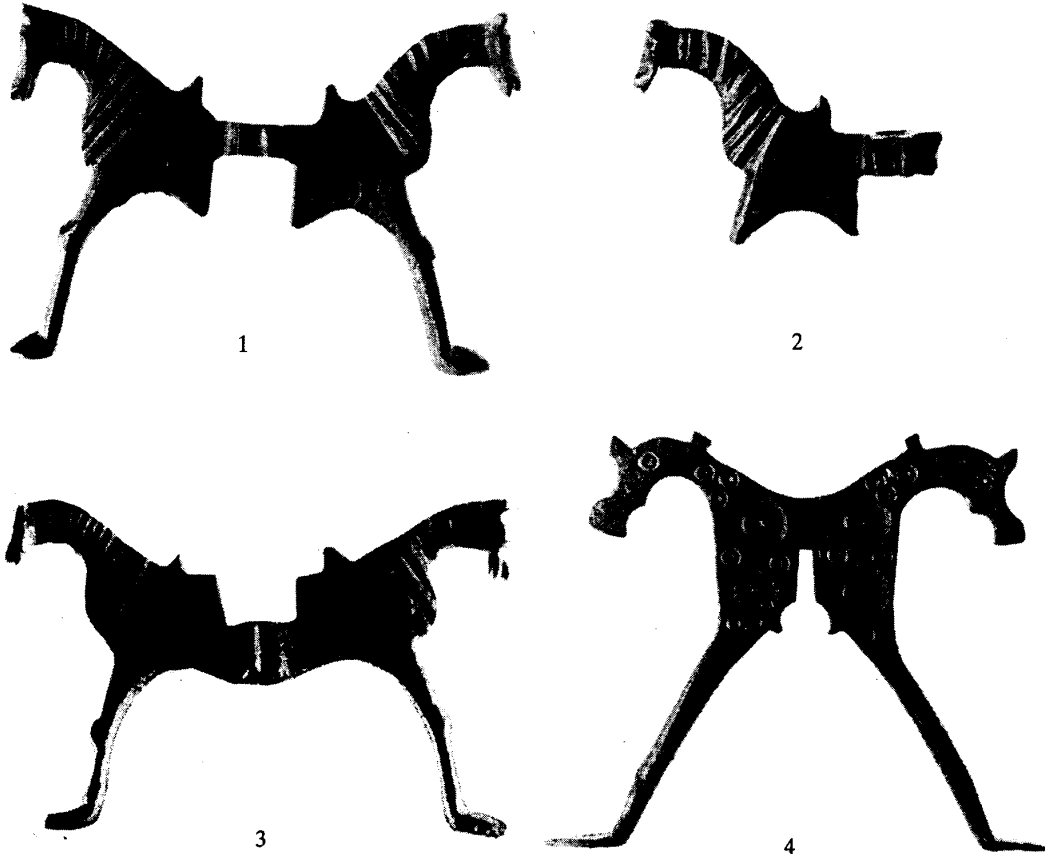
Средновековните бронзови стойки на осветителни тела с украса от конски фигури

Снежана Горянова

Постепенното натрупване на археологически материал от един и същи вид налага периодичното му подлагане на анализ и преоценка. В този смисъл се нуждае от нов поглед и една неголяма група бронзови предмети, произхождащи от средновековието - стойки на осветителни тела, украсени с фигурки на коне. В археологическата литература са познати четири екземпляра, открити на територията на България. Те произхождат от Преслав, Дръстър (Силистра) и Търновград (Велико Търново). При публикуването са коментирани произходът на формите, семантичната характеристика, мястото в историята на осветителните тела, етнокултурната принадлежност (Тотев 1975, 50-56; Николова 1974, 232-233; Атанасов 1988, 29-38; Аладжов 1996, 79).

Едно по-общо изследване върху осветлението в средновековната българска къща доведе до издирването на по-близки формално-типологически паралели, съхранявани в чужди музеи и частни колекции. Но те, както и някои елементи на обосновката в българските публикации по темата, поставиха отново въпроса за датировката на предметите. Последен мотив за връщане към проблема беше появата на част от също такава стойка от Големаново кале при Садовец, Плевенско (Uenze 1992, Katalog B-57, Tafel 33^{is}, 136°).

Взаимносвързани с датировката са още два проблема - за общия вид на стойките и целите осветителни тела, и за евентуалната им етническа принадлежност, която във всички публикации е различно коментирана.

Обр. 1. Фрагменти от стойки: 1 - Велики Преслав, 2 - Садовец (Плевенско), 3 - Велико Търново, 4 - Силистра.

Fig. 1. Fragments of stands: 1 - Veliki Preslav; 2 - Sadovec (Pleven region); 3 - Veliko Tarnovo; 4 - Silistra.

Обр. 2. Стойки за лампи: 1 - Римско-германски музей - Кьолн (Германия), 2 - Колекция „Кристоф Бернули“ - Базел (Швейцария), 3 - Колекция „Менил“ - Хюстън (САЩ), 4 - Музей на изкуствата - Кливланд (САЩ).

Fig. 2. Lamp stands: 1 - Roman-Germanic Museum, Cologne (Germany); 2 - Dr. Christoph Bernoulli's Collection, Basle (Switzerland); 3 - Menil Collection, Houston (USA); 4 - Cleveland Museum of Art (USA).

От българските земи се формира колекция от шест фрагмента от бронзови стойки - по един от Преслав (обр. 1 1), Велико Търново (обр. 1 3), Садовец (Плевенско) (обр. 1 2), Червен (Русенско) и два от Силистра (обр. 1 4). Известните от музеи и колекции в чужбина са осем. Шест са познати от публикации в различни издания - по един от Коринт (Гърция) и района на Исакча (Румъния), по един се съхранява в Римско-германския музей в Кьолн и Баварския национален музей в Мюнхен (Германия), в колекцията „Кристоф Бернули“ - Базел (Швейцария) и в Кливландския музей за изкуство (САЩ). За два има само информация за съхраняването им във Византийския музей в Атина (Гърция) и в Лувър, Париж (Франция) (Атанасов 1988, 33).

Още тук е мястото да припомним какво представляват самите стойки. Те са съставени от по две отделни секции (рамена), разположени перпендикулярно една спрямо друга. Частите завършват с противоположно гледащи животински глави и сдвоени предни крака. Всички стойки от българските земи, както и тези от Исакча и Базел са украсени с конски протомета. При екземплярите от Коринт, Атина, Кьолн и Кливланд конските фигурки са заменени от лъвове, грифони и дракони. Разликата при тази от Мюнхен е, че крачетата на стойката са три, а не четири. Подобен пример има и от царския дворец във Велико Търново, но неговите крачета завършват със силно стилизирани глави и тела на птици (Николова 1974, 232). Общата ширина на стойки-

те при цялостно запазените екземпляри е между 8 и 13,5 см, а височината им е от 4,8 до 9,2 см. По-масивна е фигурката от Кливланд, която има ширина при стъпката 16,5 см, а общата ѝ височина е 14 см (обр. 2 4).

Всички стойки са бронзови, ляти в калъп и допълнително обработени с пила. Според общия си вид те могат да се разделят на две групи. В първата фигурите са представени по-обемно. Краката са пластично моделирани с ясно изявена свивка на коляното. Гърдите и особено главите са представени в подробности - муцуната, ушите, очите, гриви, падащи от двете страни на тялото. Към тази група се числят находките от Велики Преслав, Велико Търново, Садовец, Червен, Исакча, Коринт и Кьолн. Формите на двата екземпляра от Силистра и тези от Базел са по-плоски, по-стилизирани, имат украса от вдлъбнати кръгчета с точка в средата и от насечки. Трудно е да се причисли стойката от Кливланд към някоя от групите, защото лъвските глави, макар и стилизирани, са представени обемно, с доста подробности (включително и зъбите), а телата са плоски, нереални, носят сложна плетенична украса, изпълнена със сребро. И по големина, и по общата си форма този предмет е подставка, но не за осветително тяло.

Два са и начините за свързване на секциите: чрез сглобка на изрязани легла в средата са паметниците от Силистра, Базел и Коринт, а стойките от Преслав, Велико Търново, Исакча и Кьолн са свързани посредством кръгъл или с форма на розета пръстен, през който минавал нит. Особено характерна е стойката от Кьолн, чийто нит продължава с къса пръчка, завършваща с малка фигурка на слуга или войник с късо наметало, вдигнал в лявата си ръка меч (обр. 2 1). За какво е служил мечът личи от един фрагмент от преносим византийски светилник, съхраняван в частната колекция „Менил“ в Хюстън (обр. 2 3) - на върха на оръжието е закрепена малка бронзова еднофитилна лампа с кръст на дръжката (Weitzman 1978, 339-340, NN. 319, 320).

Този пример поставя за преразглеждане и въпроса за цялостния вид на осветителните тела, чиято основа са запазените части на конски протомета. В българската книжнина те са възстановявани по един единствен начин - като стойки, носещи закрепени чрез специални шипчета на гърбовете на конете метални чашки, в които е поставяна свещ (Николова 1974, 233, обр. 51; Атанасов 1988, 34, обр. 2). Този тип е инспириран от формата на запазени възрожденски и по-късни дървени свещници със същия декоративен мотив. Раз-

бира се, такъв начин на идейна възстановка е допустим, но досега не ми е известно в някое от местонаходищата им да са открити подобни чашки. Екземплярите от Кьолн и от Хюстън предлагат и друг вариант, при който има още един декоративен елемент, а стойките са за лампа.

Различна идея за възстановка на стойките, чиито сегменти се свързват чрез сглобка, представя пък светилникът от колекцията „Бернули“ в Базел (Jantzen 1966, 135-138, fig. 3). В леглото, образувано между високите шии на конете, удобно се настанява красива стъкленница-резервоар за горивото на една лампа. Тя е достатъчно голяма, за да изпълнява функцията си и в същото време е съразмерна с бронзовата подставка, дава възможност добре да се изявят животинските фигурки (обр. 2 2). В стойката от Исакча (Toroleanu 1984, 194) главите са силно наведени, а свързването е чрез допълнителен елемент (нит). От гърбовете на кончетата излизат доста високи израстъци, които биха могли добре да обхванат от четирите страни доста крехкия стъклен реципиент¹. И в двата случая стъкленниците са били с форма на два, разположени един над друг, обърнати пресечени конуса, като долният е бил значително по-тесен от горния.

В образците от България шипчетата за закрепване на резервоар или друго устройство са значително по-малки, но там също би могло достатъчно стабилно да се закрепят стъклени съдче със слабо заоблено дъно. При подставката с лъвски глави и лапи от Коринт липсват каквито и да било шипчета и може да се предположи, че е бил използван значително по-широк и разлат резервоар, примери за каквито се виждат в някои византийски живописни произведения (Лазарев 1986, табл. 50).

Най-важният въпрос, който считам за дискуссионен, е датировката на подставките за осветителни тела със зооморфна украса. Огромни са различията в тяхната хронология, предложена от проучвателите. В значителна степен тя е обвързана с местата и конкретните археологически ситуации, при които са намерени отделните екземпляри. Много важен елемент за общата характеристика и датировка на тези осветителни тела е и анализът за принадлежността им към определена етническа среда. За да бъдат изяснени по-добре конкретните проблеми, ще разгледам паметници-

¹ Поради свързването с нит в този случай са възможни и други варианти на възстановка.

те последователно. Доста смущава прекалено ранната датировка, предложена от Ф. Тополеану за фрагмента от Исакча - II-III в. (Topoleanu 1984, 194), която трудно може да се коментира и възприеме с оглед на това, че е описана в рамките на разнородна, много отдавна събирана частна неофициална колекция. Основава се на общия състав на сбирката, а не на стратиграфски данни². Не са търсени никакви паралели или семантична обособка.

Подставките от Базел и Кьолн са отнесени от Я. Янцен към произведенията съответно на остготската културна сфера от периода на Великото преселение на народите и на западния културен кръг от епохата на Каролингите. Основанията му са върху възприети схващания за характерните особености на остготската металопластика и стъклопроизводство (в частност синьото оцветяване на капките, декориращи светлозелено-жълтата стъкленица). Отбелязано е, че войниците или прислужниците, държащи в ръцете си свещи, били често използван мотив в металните осветителни прибори през XIII в., но в това време фигурите са доста по-едри, носят други черти и най-често са украсени и с емайли, работени в прочутите работилници на Лимож (Jantzen 1966, 138; von Falke, Meyer 1935, NN 207-212, 216-228). За жалост нищо не се споменава за мястото и обстоятелствата на намиране на двата екземпляра, а доводите за датировката са от художествен характер и заради близостта на животинските изображения с германски бронзови фибули с две конски глави, гледащи в противоположни посоки (Jantzen 1966, fig. 4, 5).

Малко по-късно е направена корекция в разбирането за произхода на подставките с животински тела и човешка фигурка, носеща лампата. Основание за това е дало откриването на споменатата вече част от светилник в пласта на византийското селище на Коринт. Мястото на този тип предмети е добре намерено в походните лампи или свещници, популярни през X-XI в. не само във Византия, а и в цяла средновековна Европа (Weitzman 1974, 339). Датировката VI-VII в. не е променена, но е поставена под известно съмнение. Основанието за запазване на датата вероятно е споменатият фрагмент от подставка за лампа и самата бронзова лампа с кръст, произхождаща от Константинопол, съхраняван в колекция „Менил“ в Хюстън и характерна за ранновизантийската епоха.

зантийската епоха.

Що се отнася до коринтския екземпляр, той е датиран по стратиграфски данни във византийската епоха - за Коринт това обхваща времето от IX до първата половина на XI в. (Davidson 1952, 7, 127-128, Pl. 62, N 842). Сравнението със стойката от музея в Кливланд е доста общо и неангажиращо. Тя от своя страна, разглеждана като уникат без паралели, е отнесена към произведенията на селджукското изкуство от XII в. заради характерната красива плетеница с арабески, изпълнена със сребро (Hollis 1935, 231-233, fig. 1). През тази епоха обаче същият декоративен мотив е често срещан в изобразителното изкуство и дърворезба и в християнския свят (Schung-Ville 1979, 190-199, 202-203).

Българските паметници са най-многобройни, носят само конски фигурки и всички те са открити при археологически разкопки. За съжаление контекстът на намиране на повечето от тях не е особено информативен за ситуирането им във времето и културната среда.

Частта от стойка от Преслав е открита в насипа над проучени при чупката на вътрешната крепостна стена на изток две последователно функционирали църкви от IX-X в., некропол от XI-XII в. и железарска работилница от XIII в. По тази причина и поради аналогията с екземпляра от Търновград датировката ѝ е отнесена към XIII-XIV в., след времето на съществуване на работилницата. Достигайки обаче до търсенето на художествената оценка и семантичните връзки на мотива „двойни кончета“, паралелите съвсем естествено са открити в предхристиянската епоха и в различни езически общества, започвайки от кубанската култура (X-V в. пр. Хр) до апотропейни амулети от IX-X в., откривани и на българска територия (Тотев 1975, 51, 54-55). За яснота на археологическата ситуация трябва да се обърнем и към общата публикация на теренното проучване. В. Иванова изтъква, че „макар и рядко, късове от славянска керамика се намират и в по-горните пластове на некропола“ (Иванова 1955, 482). Видно е, че най-горният пласт на обекта, от който произхожда този предмет, не е ненарушен. Столетия наред той е бил подложен на земеделска обработка и материалите в него са смесени. Вероятно по тази причина В. Иванова не ги е включила в статията си. Едва ли IX в. може да се приеме като *terminus post quem* за всички предмети, намирани в Преслав, включително и тези от най-високо разположени смесени пластове (Атанасов 1988, 31), тъй като може да се предположи и случайното им попадане

² Консултация за това получих от колегата Оана Анка Дамиан от Археологическия институт в Букурещ, за което ѝ благодаря.

там в резултат на по-късна дейност.

За първия цял елемент от стойка, открит в Силистра липсват каквито и да било данни за място и обстоятелства на намиране. Мотивът за датирането му в XIII-XIV в. се основава само на историческата роля на Дръстър (Силистра) през ранното и късно средновековие, и на приликата с подставките от Преслав и Велико Търново (Тотев 1975, 52-53).

Значително по-пълна информация носи вторият силистренски фрагмент. Той наистина може да се определи като част от липсващото рамо на първата стойка. Открит е при редовни археологически разкопки на средновековен архитектурен комплекс, в датиран с анонимни византийски монети от класове А - 2, В и С пласт (976-1050 г.) (Атанасов 1988, 31).

По размери, допълнителна обработка и общ вид рамото от Велико Търново е идентично с преславското и сякаш е втората част от една и съща стойка или работено в такъв калъп. Открито е в помещение 10 от сграда II на двореца на хълма Царевец (Николова 1974, 339). Не става ясно какъв е стратиграфският му контекст. Датирано е в XIII в. на базата на сравнение с коринтския екземпляр и възможното заимстване на форми и образци, проникнали по търговски път (Николова 1974, 233). При това теренът на двореца наследява този на византийския център до средата на VII в. Трябва да припомним също, че датировката за Коринт е IX - първата половина на XI в., каквато споменах и за втория силистренски екземпляр.

Фрагментът от счупената стойка от Червен (Русенско) е намерен също в най-горните пластове на обекта, в нееднородна среда и при голяма концентрация на материали от ранновизантийската епоха¹.

В находката от Садовец, Плевенско е запазена само горната част от една конска фигурка, която прилича на тази от Преслав. Отчетливо се вижда, че след счупването на крачето, мястото е било допълнително изпилено и изтънено. Не е обработвано мястото на отчупване на срещуположното животинско изображение. Само хипотетично може да се предположи, че след първото счупване е правен опит стойката да бъде ремонтирана. При провеждането на археологическото проучване И. Велков отбелязва в полевия дневник, че бронзова украса с глава на конче е открита в помещение IIIf на комплекса на Големаново кале.

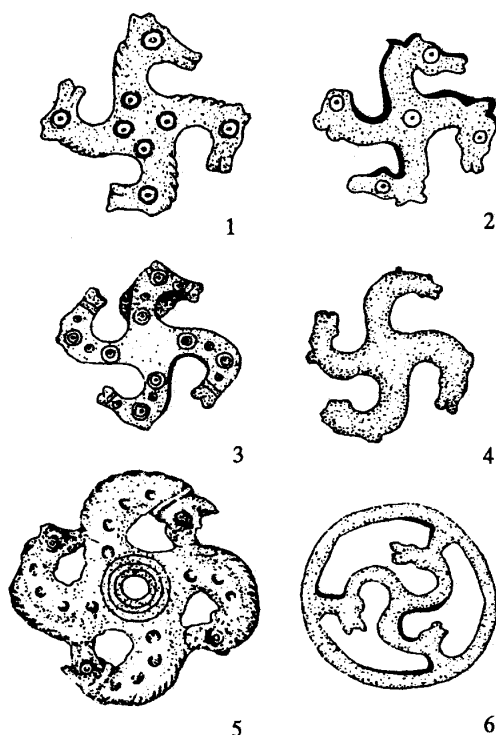
¹Находката не е публикувана. Благодаря за любезно предоставената ми информацията на колежата Стоян Йорданов от РИМ - Русе.

В близост е открита плоска стрела, но без да се уточнява нейната форма. Датиращ материал произхожда само от съседни помещения - златен солид на Юстиниан в помещение източно от източната крепостна кула, медна монета от XI в., медна плоска гривна в помещение IIe и още седем медни монети от времето на Юстиниан и Юстин II (Велков 1936, а. е. 196, л. 16). На Големаново кале от откритите 146 златни и 300 медни монети само три са от X-XII в. Останалият нумизматичен материал влиза в рамките на VI в. - от Юстиниан I (527-565), Юстин II (565-578) и Тиберий II (578-582). Това е един от факторите, които дават основание на проучвателя да отнесе прекратяването на живота по двата близко разположени хълма - Големаново и Садовско кале - към края на VI в., а малкото на брой по-късни монети може да са случайно попаданали във връзка с живота на функциониралия до края на XVI в. в подножието на Големаново кале Садовски манастир (Велков 1937, 483-490; Велков 1950, 171-172).

Представените конкретни обстоятелства около намирането на стойките, както и фактът, че всичките вече са били счупени, с липсващи части, излезли от употреба, всъщност поставят *terminus ante quem* за производството и функционирането им и той е най-късно в първата половина на XI в. Не е изключено в този период някои от тях да са били вече само материал за ново металопроизводство. Въпросът за началната граница е значително по-сложен. В тази си част той засяга идейната им натовареност, същността и използването на декоративните мотиви и етническата среда на предметите.

Безспорно е възприемането на коня още в най-ранните космогонични представи на човека като олицетворение на слънцето и неговото движение, на огъня и въздуха, на мъжкото начало, т. е. като соларен символ, а също и като хтоничен, женски, свързан с жертвоприношенията и молитвите за земно плодородие (Рябинин 1981, 55-56; Petković 1999, 221). Тази традиция продължава в евразийския свят почти до наши дни. Примери за това са железните главнярници-кончета за дървата в огнището в българските земи през османската и възрожденската епоха (Друмев и др. 1983, 40-41, обр. 12-19), дървените свещници със зоморфна украса от България (Тотев 1975, 53, обр. 4; Атанасов 1988, 30, обр. 1), от Скандинавия, Прибалтика и цяла Централна Европа (Manninen 1928, 94-95, kat. N 33, Abb. 58).

В средновековната епоха (особено в периода VI-XI в.) са много популярни всякакви ви-

Обр. 3. Бронзови фибули и апликации-свастики и трискели: 1 - Удине (Италия), 2 - Нови Бановци (Сърбия), 3 - „Св. Иполит“ - Тисенс (Германия), 4 - Драговита, Нишко (Сърбия), 5 - Долъенске Топлице (Сърбия), 6 - алемански гроб - Фрейдберг (Германия).

Fig. 3. Bronze fibulae and appliques shaped as swastikas and triskeles: 1 - Udine Castle (Italy); 2 - Novi Banovci (Yugoslavia); 3 - St. Hippolyt Church, Tisens (Germany); 4 - Dragovita by Nis (Yugoslavia); 5 - Dolenjske Toplice (Yugoslavia); 6 - Alemannic tomb, Friedberg (Germany).

дове амулети с форма на кон. В употреба са различни варианти фибули, представящи цели конски тела (Вона, Szöke 1995, 75; Knific 1987, 134, сл. 4; Иванишевић 1991, 97-104; Davidson 1962, N 935). Дървени и бронзови фигурки на коне с украса от вдлъбнати кръгчета с точка в средата са поставяни в гробове в славянска среда от околностите на Волин (Полша), датирани в XI в. (Baranowski, Zajaczkowski 1976, 12-13, fig. 1). Висулки-кончета и двуглави кончета с или без конник, са често откривани на територията на Южен Сибир, Закавказието, Южна Русия, в земите, населени с угро-фини (Рябинин 1981, 19-21 и цит. лит.), както и в земите на днешна България (Станилов 1992, 239-245). Мотивът двойни кончета е много популярен и за фибулите, намирани в археологически обекти, свързани с

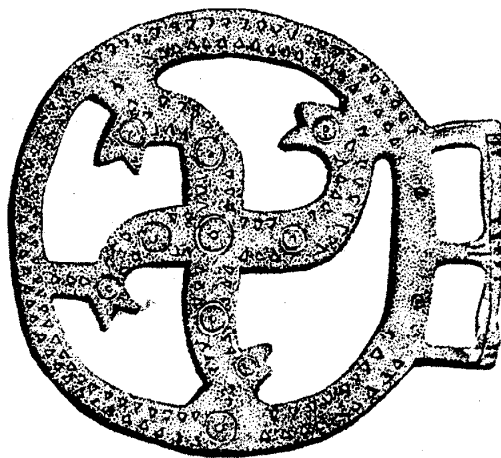
живота на авари и франки (Menke 1989, 192, Abb. 12; Jantzen 1966, 138, Abb. 4). Предимно такъв тип паметници са използвани като паралели за формата, а и за датировката на осветителните тела. В българската литература почти не е обръщано внимание на друг тип бронзови фибули - свастика или трискела с конски глави (обр. 3). Те олицетворяват кръговрата на живота, движението на слънцето. Във вярванията на удмурти, марийци, източни фини и съседните им славянски племена е изключително застъпен култът към коня. У удмуртите съществувала традицията на култова езда в кръг като олицетворение на пътя на слънцето във вид на бяг на слънчевия кон (Рябинин 1981, 55-56). Разглеждащите тук стойки на осветителни тела в своята цялост, с двата скачени елемента, могат да бъдат възприемани и в този смисъл на слънчевите коне, разположени в кръга. По същия начин биха могли да се тълкуват и други известни лампи, в които също присъства елементът на бягащите в кръг коне - няколко примера от античните работилници в Поленто, в които четирите кончета в основите на лампите са в ход на дясно (Gualandi Genito 1986) и една представена като етруска лампа със стъклен резервоар за горивото и три метални крачета, в средната част на които са представени коне и техните ездачи (Daremborg, Saglio 1892, 834, fig. 2793).

Споменатите фибули са широко разпространени сред германските племена, сред лангобарди (Werner, Fuchs 1950, fig. 63), вероятно и сред авари. Такива, немалко на брой, паметници са откривани в Западна, Централна и отчасти в Югоизточна Европа. Доста близо до вида на конските изображения в светилниците от Силистра и Базел са фибулите-свастики, намерени в боклучна яма от втората половина на VI-VII в. и в гробове в крепостта Видма (Хърватска), в Нови Бановци и Белград (Сърбия) (Vuoga 1992, 105-110). В Птюи (Словения) и Осиек (Хърватска) те са датирани в III-IV в. (Vinski 1968, 132, VIII-41, 42 a-f). Проучвателите на тези находки изтъкват, че мотивът идва от праисторията. Подобни елементи присъстват сред изображенията върху елинистически и римско-кампанийски монети, римски гени и италиански лампи. Намирани са екземпляри от късноримския период в Източна Германия и Дания. През VII в. се срещат сред лангобардски предмети в Италия, общо в германска среда и сред авари. Фибулите са разпространени още в Дакия, Мизия, Дардания, Панония, Източен Норик, Северна Италия. Най-източните отбелязани екземпляри са от

Олтения (Югозападна Румъния). Почти всички находки се свързват с придвижването на рекрутирани от различни племена и етноси римски войскове части от Мизия към Дардания, а са се запазили като функция при коренното население до VI-VII в. Изследователите обобщават, че фибулите-свастики с конски глави от балканския регион представят изразително древното изкуство на варваризираната античност по Дунавския лимес (Vinski 1968, 133; Vuora 1992, 105-110). Според наблюденията на С. Петкович, център на производството им в IV-VI в. е била Панония Секунда и е свързано с престоя на готи, хуни и алани в Дунавския басейн. Освен като апотропей, този тип фибули бил амулет за сила и същевременно знак за военен ранг в кавалерията на панонските федерати (Petković 1999, 226).

Подобна роля са изпълнявали и токите на мъжките колани (обр. 4), сред които отново се среща свастиката с конски или други глави на реални и митични животни (Diesner 1976, 203, Abb. 63). В селище от VII в. до Самчинци (басейна на р. Буг, Украйна) е открита част от бронзова тока със запазено изображение на кон, близко до тези от осветителните тела (Хавлюк 1975, 117, рис. 27).

Със същата символика на слънцето и огъня, на светлината и силата се обвързва и друг вид паметници - гребени от еленов рог с украса от конски протомета, датирани в различните култури между втората половина на III и първата половина на V в. Счита се, че те представят по опростен начин бига или квадрига - конете, теглещи колесницата на слънчевия диск в източните култове през античността (на Аполон, Хелиос, Митра, св. Илия). Находките на такива гребени в гробове в Галия, по р. Рейн и в Британия от края на IV - първата половина на V в. са отнесени към културните традиции на остготи, визиготи, хуни и алани, рекрутирани в римската армия. Твърденията за такава принадлежност идва от други гробни дарове, характерни за културите на Среден Дунав (обр. 5 1). Развитието на гребените като инсигнии и като култов символ е проследено като синтез между римския тип трисъставни гребени, едносъставните и едностранни гребени с полусферична, камбановидна или трапецовидна дръжка и елементите на конски протомета от сарматски гребени (представен е пример от Калиновски курган, IV-II в. пр. Хр.) (Petković 1999, 226-227; László 1971, Abb. 56-57). В България такъв гребен е открит в ранновизантийските пластове на Пернишката крепост (обр. 5 2) и в късноантичния кастел Ятрус (Любенова 1981, 1662-

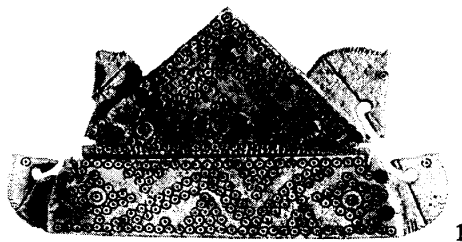

Обр. 4. Бронзова франкиска тока.

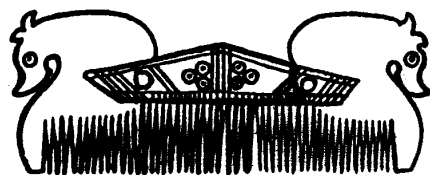
Fig. 4. Bronze Frankish belt buckle.

163, обр. 99; Gomolka 1966, 339, Abb. 60).

Видно е, че изобразяването на конски протомета трайно остава в репертоара, свързан с вярванията и традициите на варварските общества, преминали в различни по интензивност и влияние вълни или установили се в днешните български земи в епохата на Великото преселение на народите. Чрез това се усилват културните инфилтрации от Изтока, но пречупени и обогатени от различни наслоявания на култове и нрави. Най-тясно с тези космогонични представи е обвързан и другият декоративен елемент, присъстващ в стойките от Силистра и от Базел, в много от фибулите с различни форми и върху гребените - връзани-

1

2

Обр. 5. Костени гребени: 1 - Мосонмагярвар (Унгария) - края на 4 в. - нач. на 5 в., 2 - Пернишка крепост - възстановка.

Fig. 5. Bone combs: 1 - Mosonmagyaróvár (Hungary) - the late 4th - the early 5th century; 2 - Pernik Castle (reconstruction).

те кръгчета с точка в средата (мотив „птиче око“). Това е начинът на изобразяване на небето и слънцето, на слънчевото движение.

Вероятно стойките с конски протомета са особено проявление на соларната символика, съчетана с византийски модели на осветителни тела. Тази идея дава основание за едно предпазливо предположение, че екземплярите от западноевропейските музеи и колекции, чието място на намиране е неизвестно, може би произхождат от балканските или дори от българските земи.

В заключенията за стойките за осветителни тела с украса от конски протомета трябва да се акцентира върху няколко елемента. Предвид стратиграфските данни за находките

от Садовец, Силистра, Коринт и разнопосочните търсени паралели, датировката на паметниците може да се вмести във времето от края на V - началото на VI в., като вероятно употребата на някои екземпляри може да е продължило до първата половина на XI в. Формата е резултат от симбиозата между византийските походни лампи и свещници, и езическа соларна символика на декорацията. Предметите трудно могат да се отнесат към определена етническа среда. По-скоро тя може да се определи като смесена, повлияна от езическите вярвания и високоподвижна, от население, което търси своята земя или е принудено често да се премества по волята на историческите обстоятелства.

Цитирана литература:

- Аладжов 1996:** Ж. Аладжов. Осветителни тела от Велики Преслав. - *Археология*, 1996, 2-3, 79-83.
- Атанасов 1988:** Г. Атанасов. Средновековни традиции във формата на свещници от ново време. - *Българска етнография*, 1988, 3, 29-38.
- Велков 1936:** Централен научен архив на БАН, Фонд 83 - Иван Велков, оп. 1, а.е. 196.
- Велков 1937:** И. Велков. Разкопките при Садовец. Готски поселения по долината на р. Вит. - *Училищен преглед*, 1937, 4, 481-495.
- Велков 1950:** И. Велков. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. - *Годишник на Народния археологически музей - Пловдив*, II, 1950, 157-183.
- Друмев и др. 1983:** Х. Друмев, П. Дерменджиев, Н. Даскалов, Т. Герасимов. Метална пластика. Ковано желязо, оръжия, калаени съдове. София, 1983.
- Иванишевић 1991:** В. Иванишевић. Амулети у облику коња из околине Браничева. - *Viminacium* 6, 1991, 97-104.
- Иванова 1955:** В. Иванова. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град на Преслав. - *Известия на Археологическия институт*, 20, 1955, 463-483.
- Лазарев 1986:** В. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1986.
- Любенова 1981:** В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. - В: *Перник*, 1. София, 1981, 52-106.
- Николова 1974:** Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. - В: *Царевград Търнов*, 2. София, 1974, 187-392.
- Рябинин 1981:** Е. А. Рябинин. Зооморфные украшения Древней Руси X-XIV вв. (Археология СССР. Свод археологических источников Е 1-60). Ленинград, 1981.
- Станислав 1992:** Ст. Станислав. Старобългарски амулети-кончета. - *Плиска-Преслав*, 5, 1992, 239-245.
- Тотев 1975:** Т. Тотев. Части от бронзови свещници от Преслав и Силистра. - *Археология*, 1975, 1, 50-56.
- Хавлюк 1975:** П. І. Хавлюк. Басейн Південного Бугу. - В: *Археологія Української РСР*, 3. Київ, 1975, 113-119.
- Baranowski, Zajaczkowski 1976:** T. Baranowski, W. Zajaczkowski. Archeologia po drodze. Przewodnik. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1976.
- Bona, Szöke 1995:** I. Bona, B. M. Szöke and alt. Gli Avari. Un popolo d'Europa Deputazione di storia patria per il friuli. 1995.
- Buora 1992:** M. Buora. Note on the Diffusion of Swastika Fibulae with Horse-head Decorations in the Late Roman Period. - *Archeoloski vestnik*, 43, 1992, 105-110.
- Daremberg, Saglio 1892:** Ch. Daremberg, Edm. Saglio (ed.). Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, 2, Première partie (D). Paris, 1892.
- Davidson 1952:** G. Davidson. Corinth XII. The minor objects. New Jersey, 1952.
- Diesner 1976:** H.-J. Diesner. Die Völkerwanderung. Leipzig, 1976.
- von Falke, Meyer 1935:** O. von Falke and E. Meyer. Romanische Leuchter und Gefässe giessefasse der Gotik. Bronzegeerate des Mittelalters, 1. Berlin, 1935.
- Gomolka 1966:** G. Gomolka. Katalog der Kleinfunde. - *Klio*, 47, 1966.
- Gualandi Genito 1986:** M. C. Gualandi Genito. Le lucerne antiche del Trentino. Trento, 1986.
- Hollis 1935:** H. C. Hollis. A Unique Seldjūk Bronze. - In: *Ars Islamica*, II, 2. Michigan, 1935, 231-233.

- Ingelheim am Rhein 1974:** H. W. Böhme (Hrsg.). Geschichte und Gegenwart. Katalog zur Ausstellung. Ingelheim am Rhein, 1974.
- Jantzen 1966:** J. Jantzen. Karolingische Bronze-geräte. - *Pantheon*, 24, 1966, 3, 135-139.
- Knifić 1987:** T. Knifić. Blejski kot (Bled region). - *Arheoloski pregled*, 1986, 134-135.
- László 1971:** G. László. Steppenvölker und Germanen Kunst der Völkerwanderungszeit. Berlin, 1971.
- Manninen 1928:** I. Manninen. Führer durch die ethnographischen Sammlungen. Tartu, 1928.
- Menke 1989:** M. Menke. Zu den Fibeln der Awarenzeit aus Keszthely. - In: *International Conference on Early Middle Ages*. Szekszárd, 1989, 187-209.
- Petković 1999:** S. Petković. Meaning and Provenance of Horses' Protomes Decoration on the Roman Antler Combs. - *Starinar*, 44, 1998, 215-228.
- Ross 1962:** M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, 1. Washington, 1962.
- Schung-Ville 1979:** C. Schung-Ville. Byzance. - In: *L'art de Byzance et de l'Islam*. Paris-Bruxelle, 1979, 5-256.
- Topoleanu 1984:** F. Topoleanu. Nouă descoperiri arheologice la Isaccea. - *Peuce*, 9, 1984, 187-205. 565-596.
- Uenze 1992:** S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43. München, 1992.
- Vinski 1968:** Z. Vinski. Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji. - *Vjesnik arheoloskog museja u Zagrebu*, 3, 1968, 103-166.
- Weitzman 1978:** K. Weitzman (ed.) Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art. New York, 1978.
- Werner, Fuchs 1950:** J. Werner, S. Fuchs. Die langobardischen Fibeln aus Italien. München, 1950.

Mediaeval Bronze Lamp Stands Decorated with Horse Protomes **Snezhana Goryanova**

In the archaeological literature regarding the Medieval period there is a group of metalwork bronze stands that have lamps or candle stands in the shape of horse protomes that are used for lighting. Currently they number 14 - 6 of them have been found in archaeological excavations in Northeastern Bulgaria (in Preslav, Veliko Tarnovo, Silistra, Cherven (Ruse region) and Sadovets (Pleven region)). Only one find that is in museums outside of Bulgaria, comes from the archaeological excavations at the Byzantine city of Corinth (Greece). The rest have an unknown provenance. Regrettably, the Bulgarian finds also have no certain stratigraphic position and also lack a fixed date. The proposed dates vary from the 2nd - 3rd centuries (the Isaccea stand, Southeastern Romania) to 13th - 14th centuries (the Preslav stand). An important fact is the discovery at Golemanovo kale at Sadovec (Pleven region) of a fragment of a stand, which was probably repaired and reused; the site was abandoned in the late 6th century. The later finds are few in number and are also chance finds.

Specialists date these stands according their stylistic features and the semantics of the decoration. These features also help to assign the finds to various ethnic groups, but there is a certain subjectivity in this regard. Bulgarian authors have mainly focused on Eastern cultures, which were close to the proto-Bulgarians and the Slavs but were geographically distant from them in the Middle Ages. The West European authors, mainly Germans, for a long time have related these stands to the Carolingian

metalwork also using stylistic traits, not based on stratigraphy.

This new attempt to analyze these stands with horse protomes is based on different types of finds resulting from the cultural development and the production activity of various ethnic groups, who resided for shorter or longer periods on the Balkan Peninsula. For example, bronze fibulae are decorated in the shape of the body of a horse and especially the ones shaped like a swastika or triskele with horse heads, related to the solar cults. They were very popular among the tribes that provided large groups of federates for the Late Antique Roman army - Goths, Langobards, Avars, Huns, Alans, etc. These objects were considered both amulets and signs of military rank. The bone combs and the metal belt buckles with horse protomes have the same semantics.

It is quite likely that solar, fire, pagan symbolism of the animal figures was combined with the popular Byzantine portable lamps, which were common all over Europe until as late as the 10th - 11th centuries.

Based on the stratigraphy, as well as stylistic and symbolic features, the date of the finds under discussion could be placed in the late 5th century and the 6th century, but the use of some pieces could have extended though not later than the first half of the 11th century. The ethnic environment, which they came from, could be defined as mixed, highly mobile (the time of the Great migrations) and strongly influenced by various pagan cults.

Средновековен амулет с изображение на Горгона Медуза

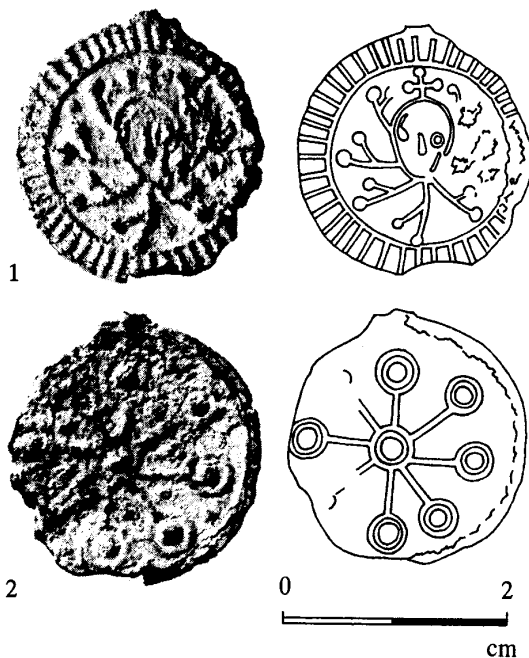
Николай Марков

В следващите редове представям един амулет от сравнително слабо познат тип, намерен в района на Средна Струма и съхраняван понастоящем в частна сбирка (обр. 1). Оформеният като кръгла пластина амулет е изработен от олово чрез отливане в двустранен калъп. Приблизителните му размери са: диаметър - 2,3 см и дебелина - 0,2 см. В горния му край се забелязва следа от отчупена в миналото петличка. На лицевата страна е представено примитивно моделирано изображение във фас на главата на Горгона Медуза, от която се извиват радиално седем змийски тела. Над нея е изобразен малък равнораменен кръст. Цялото изображение е затворено във вървящ по периферията на амулета банд, оформен от гъсти, радиално разположени чертички. Върху задната страна на амулета има звезда с осем лъча, всеки от които завършва с кръгъл пъпковиден елемент. Подобно е оформление-

то и на центъра на звездата.

За амулетите с образите на Горгона Медуза, разпространени през средновековието предимно в страните от православния свят, е писано много (повече литература по въпроса у Бланков 1973, 203-210; вж още Byzantium 1996, 166). Благодарение на надписите върху някои от тях се знае и тяхното предназначение като средства, предпазващи бременните и родилките¹. За пример ще дам надпис върху оловен амулет от византийския период от разкопките на Коринт, който е много близък аналог на представения тук образец. Ако на лицевата му страна е изобразена Горгона, почти еднаква с разглежданата, също с кръст над главата (обр. 2), то на гърба му ясно се чете четириредов надпис на гръцки, изясняващ предназначението на амулета: ὁστέρικó(v) φίλακῆτριo(v) (Davidson 1952, pl. 111, N 2102; 260). Обяснението на значението на думата ὁστέρικα е дадено преди повече от сто години от Г. Шлюмберже. В нея той разчита название на „една персонифицирана болест“, която трябва да се възприема „в смисъл на болки в корема, контракции“ (Schlumberger 1892, 92). Това тълкуване днес е възприето безрезервно², в резултат на което е утвърдено виждането, че средновековните амулети с образа на Горгона Медуза били „носени от жените ... [и] изглежда били насочени срещу демона, причиняващ спонтанен аборт“ (Bouras 1985, 193).

Вярването, че злополуките и болестите, съпътстващи човека през неговия живот се дължат на влиянието на зли демонични същества, се корени в най-древните обществени представи за света и за мястото на индивида в него. Невъзможността да се обясни природата на тези нещастия през средновековието и да им се противодейства чрез средствата на развитото се едва в последните две столетия рационално познание, е довела до вяра в помощта на магията и на амулетите, като индивидуални предпазни средства.

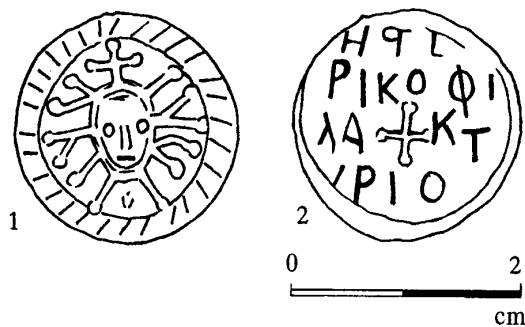

Обр. 1. Средновековен амулет с изображение на Горгона Медуза: 1 - лице; 2 - гръб.

Fig. 1. A Mediaeval amulet with representation of the Gorgon Medusa: 1 - averse; 2 - reverse.

¹ Събрани надписи от подобни амулети виж у Cabrol 1907, col. 1851. Първият от тях например гласи: „Утробна болко, черна чернееща, като гърчеца се змия и като ревящ лъв, и като агне, иди да спиш!“.

² С това тълкуване в крайна сметка се съгласява и Лоран, който установява, че част от амулетите с изображение на Горгона са били изработени за мъже (Laurent 1936, 312).

Обр. 2. Коринт. Средновековен амулет с изображение на Горгона Медуза: 1 - лице; 2 - гръб.

Fig. 2. Corinth. A Medieval amulet with representation of the Gorgon Medusa: 1 - averse; 2 - reverse.

Опитите на църквата да изкорени тези останки от езичеството, с които се занимавали дори на Трулския вселенски събор³ (692 г.) били безрезултатни. Употребата на амулетите била толкова широко разпространена, че никой не се смущавал, когато в началото на XI в., в стремежа си да забременее, въпреки напредналата си възраст, една византийска императрица прибегнала към „множество магически обреди, закачвала по тялото си някакви камъчета, закрепвала амулети, препасвала се с различни въженца и носела на тялото си всякакви измишльотини“ (Псел III. 5).

За особено нуждаещи се от магическа закрила били смятани бременните и родилките - продължителките на живота. Те вероятно прибегвали до амулетите още в момента на установяване на бременността⁴. Това е причината, поради която до днес са достигнали многобройни амулети, магически рецепти и суеверни препоръки, целящи осигуряване на безпроблемното износване на плода и раждането.

Ако предназначението на тези амулети се смята вече за изяснено, то все още има неразбиране на причината, поради която именно на изображението на Горгона Медуза се възлагала подобна вяра за предпазване от демона. Възможно е повод за това възприятие да е била митичната помощ на богиня Атина - прите-

жателката на егидата с Горгонейона - за раждането и отглеждането на Ерихтон, сина на Хефест и Гея. Смятало се също, че погледът на Горгона бил неудържим и вкаменяващ. Поради това се вярвало, че освен с пословичната си грозота, Горгоната могла да плаши и прогонва зловредните демони⁵ и с мощта на погледа си. Наслагването на тези представи довело изглежда до възприемането на образа на Горгона Медуза като апотропей още през античността⁶, образ който бил възпроизвеждан впоследствие и върху многобройни средновековни амулети.

Символът на осемлъчата звезда, изобразен върху задната страна на представения амулет е характерен за предхристиянската магия. Той може да се срещне както върху някои амулети⁷, така и в късноантични магически рецепти⁸. За момента не мога да дам задоволително обяснение за употребата му върху разглеждания амулет.

За съжаление, грубото, лишено от каквито и да е стилови характеристики изображение на Горгона от представения тук амулет не дава възможност за по-точното му датиране. Все пак, изобразеният над главата ѝ кръст позволява да бъде отнесен най-общо към средновековието. Не е изключено обаче твърде схематичното представяне на змиите, което вероятно е свидетелство за загубата на представата за тях като за влечуги, да е указание за сравнително късния произход (с голяма вероятност след X-XII в.)⁹ на разглеждания амулет. Очевидно, за една по-прецизна датировка на този любопитен паметник на древните човешки вярвания трябва да са разчита на бъдещи, неизолитирани от средата на местонамирането им подобни находки.

³ За това качество на Горгонейона виж напр. в *Метаморфозите* на Овидий: „... и днес още, за да поразят враговете си от страх и ужас, тя (Минерва) носи на гърдите си змиите, които е създала.“ (Ovide IV. 800-804).

⁴ Виж напр. у Овидий, където главата на Горгона Медуза е представена като магическо защитно оръжие. (Ovide, V. 197); виж още и у Annequin, 24 („... sa vertu repoussante détourne le fascinum.“)

⁵ Виж напр. подобна звезда върху бронзов сирийски амулет от колекцията на музея в Келси (Bohak 1996, N 32).

⁶ Виж напр. Pl. VII, 391, 400, 819 (тук знакът е придружен с надписите αἰοκέρως - козирог, и още с магическото αἰαῖαιθαίλιχ), 923; Pl. XXXVI, 202; Pl. XLIX, придружен от надпис - αἰὼν (sic. αἰώνος в смисъл на вечност?) и другаде (Preisendanz 1974). Подобни звезди, макар и твърде рядко, могат да се видят и върху култови християнски предмети. Например, изобразеният в центъра на палата от базиликата Св. Амброзий в Милано Христос е обкръжен от четири такива звезди (вж. у Molinier 1930, 840, fig. 449).

⁷ Невъзможността за по-точна датировка на амулета от Коринт е принудила Г. Дейвидсън да го отнесе най-общо към византийския период (Davidson 1952, 260).

¹ Виж Правило 61, прието на събора, където се казва: „... ἐπιτίμιν надлежитъ подвергати и ... δ'ἐλάττειν предохранительныхъ талисмановъ ... Закоснѣвающихъ же въ сѣмъ, и не ѿбращающихся и не ѡυβѣгающихъ ѿ таковыхъ пагубныхъ и ѡзыческихъ вымысловъ, ѡпредѣлаемъ совѣтъ извергати изъ Църкви, какъ и свѣщенныя правила повелѣвають.“ (Правилата II. 265).

⁴ За това поне говори пасаж у Плутарх: „... разказват, че когато Изидата разбрала, че е забременяла, си сложила амулет...“ (Плутарх, 65).

Цитирана литература:

- Бланков 1996:** Ж. Бланков. О двоеверие и амулетах-змеевиках. - В: Византия. Южные славяне и древняя Русь. Западная Европа. Москва, 1973, 203-210.
- Плутарх:** Плутарх. Об Исиде и Осирисе. - Вестник древней истории, 1977, 4, 242.
- Правилата 1913:** Правилата на Св. православна църква с тълкованията им, II. София, 1913.
- Псел:** М. Псел. Хронография. Варна, 1999.
- Annequin:** J. Annequin. Recherches sur l'action magique et ses représentations Ier et IIème siècles après J. C. Centre de recherches d'histoire ancienne, 8. Paris. (s.d.).
- Bohak 1996:** G. Bohak. Traditions of Magic in Late Antiquity. Michigan, 1996.
- Bouras 1985:** Bouras. Medusa Amulet: In Byzantine and Post-Byzantine Art. Athens, 1985.
- Byzantium 1996:** The Glory of Byzantium. New York, 1996.
- Cabrol 1907:** F. Cabrol. Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie, 1er. Paris, 1907.
- Davidson 1952:** Gl. R. Davidson. Byzantine and Early Mediaeval. The Minor Objects. - In: Corinth, 12. Princeton, New Jersey, 1952.
- Laurent 1936:** V. Laurent. Amulettes byzantines et formulaires magiques. - In: Byzantinische Zeitschrift, 63, 1936, 300-315.
- Molinier 1930:** É. Molinier. L'orfèvrerie. - In: Histoire de l'art (sous la direction d'André Michel), 1er. Paris, 1930, 836-857.
- Ovide:** Ovide. Les métamorphoses. Paris, 1966.
- Preisedanz 1974:** K. Preisedanz. Papyri græcæ magicæ, 2. Leipzig-Berlin, 1974.
- Schlumberger 1892:** G. Schlumberger. Amulettes byzantin ancien destinées à combattre les maléfices & maladies. - In Revue des études grecques, 5. Paris, 1892, 73-93.

A Mediaeval Amulet with a Representation of the Gorgon Medusa Nikolaj Markov

The paper discusses a mediaeval amulet kept in a private collection, which is known to come from the Lower Struma river valley.

The amulet is shaped as a round lamella. It was cast of lead in a double-sided mould and has the following measurements: diameter - 2,3 cm, thickness - 0,2 cm. There are traces of a broken loop at its upper part. On the aversé there is a primitive representation "en face" of the head of the Gorgon Medusa with seven snakes radiating from it. A small equal-arm cross is depicted above the head.

An eight-pointed star is represented on the reverse, each point ending with convex round elements. The center of the star is shaped in a similar way.

The author suggests that this amulet was used to protect pregnant woman against an evil demon that was believed to inflict premature birth pains, and provide an easy delivery.

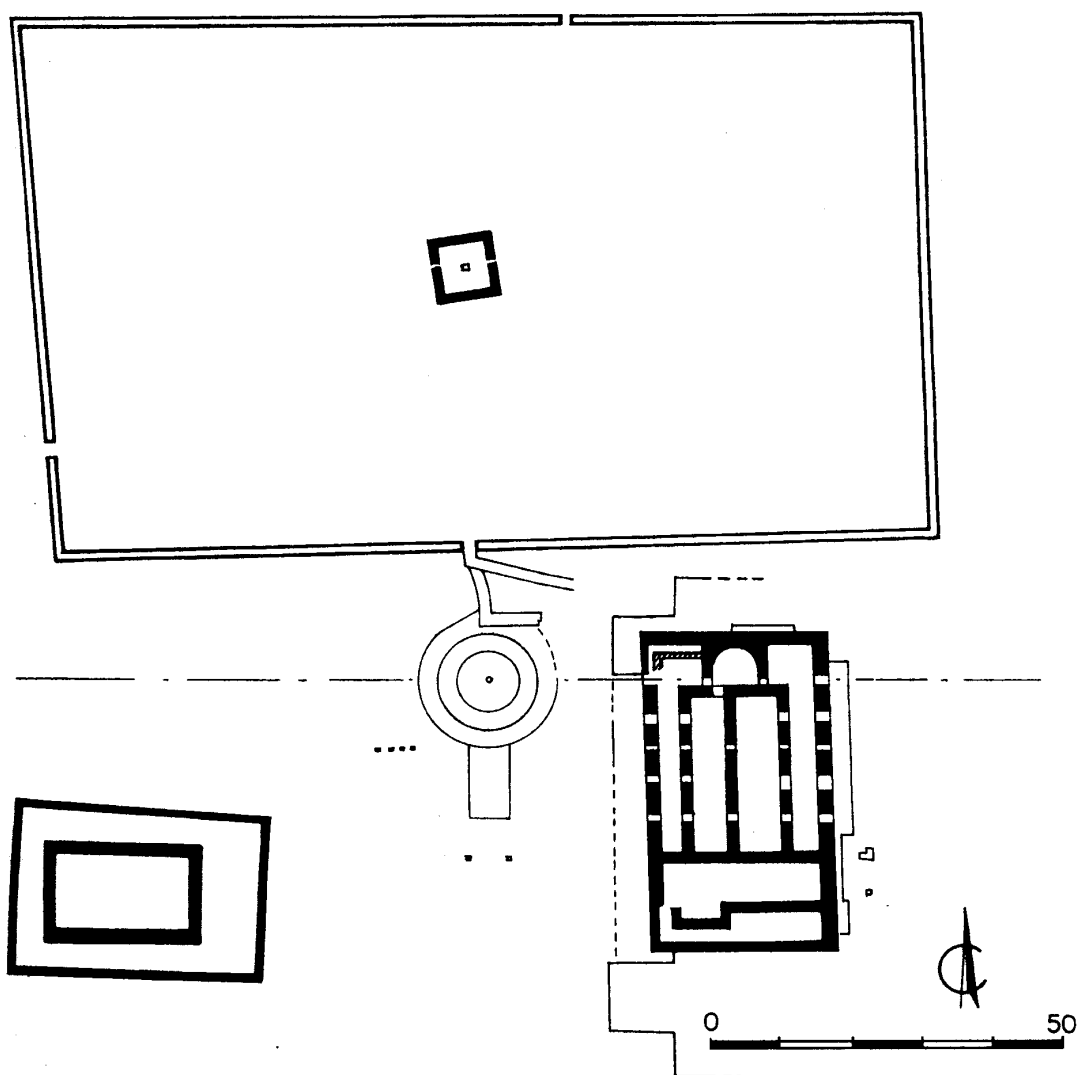
The amulet is dated to the Middle Ages (most probably after the 10th - 11th centuries). The suggested date is based on similarities with several already published analogical finds from the same period. This later date is also supported by the inept representation of the snakes surrounding the Gorgon Medusa, which look like sticks; this peculiarity proves that by this time the ancient and Early Mediaeval prototype had already become a vague representation for the amulet maker.

Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки)

Павел Георгиев

Преди няколко години се опитах да дам нова насока в обсъждането на датата и характера на едно от най-значимите открития в Плиска през последните две десетилетия: останки

от дървена постройка на площада в столицата (Георгиев 1997, 296-312) (обр. 1). Според мен те са от платформа за владетелски церемонии (подобна на византийския „анабат-

Обр. 1. Ситуация на дървения анабатрон спрямо основните дворцови строежи, първа половина на IX в. (чертеж на автора).

Fig. 1. The position of the wooden anabatron towards the main palace buildings, the first half of the 9th century (author's drawing).

рон“/„прокипис“), издигната в съседство с Тронната палата през първата половина на IX в. Нейният откривател Р. Рашев интерпретира паметника като „юртообразна постройка“ от началния („дървен“) период на строителство в Центъра, отнасяйки го към времето непосредствено след заселването на прабългарите в Плисковското поле (Rashev 1983, 257-59, fig. 1; Рашев, Дочева 1989, 291-313; Рашев 1993, 252-62; Рашев 1995, 10-22). Наскоро изле-

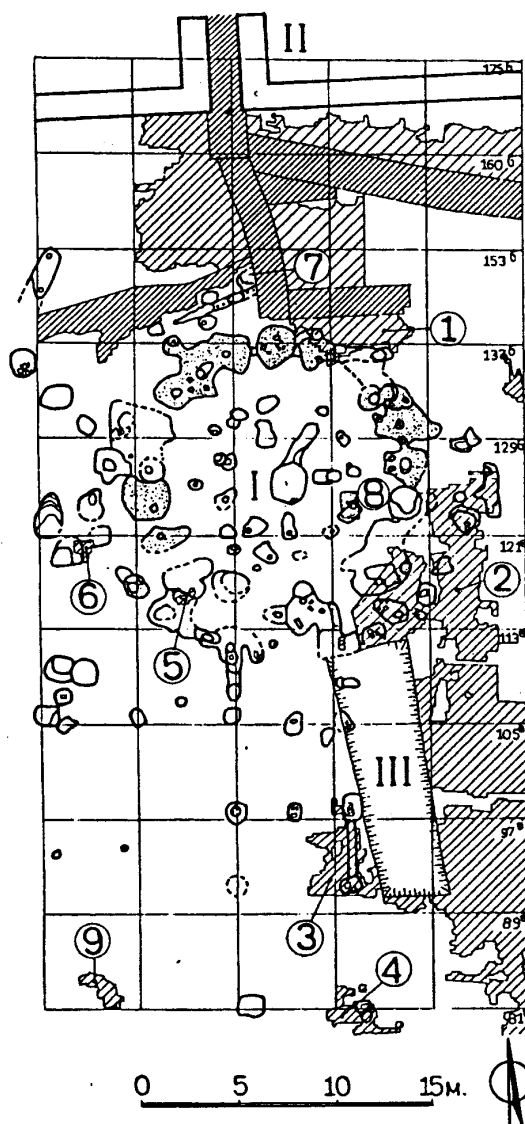
зе нова публикация, в която той прави опит да докаже, че моята ревизия на датата и атрибуцията на цялостно проучения дървен строеж е необоснована (Рашев 2001, 63-81). Приложената там документация е важна за разрешаване на някои от спорните моменти, но не е достатъчна, за да удовлетвори всеки опит за обективна преценка върху разположението на строежа спрямо околните монументални сгради, както и за детайлиране на съотношението на дървените конструкции с настилките върху площада. При реалната перспектива да не видим скоро цялостната документация и превратното тълкуване да бъде необосновано наложено, се чувствам длъжен да продължа дискусията с налични доказателства.

Основен в спора е въпросът за датировката на дървеното съоръжение. Както Р. Рашев, така и аз, виждаме аргументацията в три основни насоки.

1. Стратиграфската позиция на ямите от дървената конструкция

Главният довод на откривателя на постройката за нейното ситуиране в началния период на строителство в Плиска е това, че ямите за забиване на носещите дървени стълбове са покрити с настилка на Дворцовия площад, която е съвременна с каменно-тухлените строежи от втория период на монументално строителство и се датира в първата половина на IX в. В новата си публикация Р. Рашев се опитва да утвърди тезата за изграждане на дървената постройка в VIII в., като привежда нови факти (обр. 2). Тук няма да обсъждам данните за късни вкопавания и строителство в очертанията на дървения строеж, които се отнасят към X-XI в. (Михайлова 1992, 170-184). Все пак, трябва да се изтъкне, че те не са единствена причина за отсъствието на настилка в очертанията на вътрешната част от дървената постройка.

Основните доказателства на Рашев са извлечени от сектора, проучван от Т. Балабанов и Т. Михайлова до или малко под нивото на площадната настилка (обр. 2). Посочените в неговия текст части от тухлената настилка (пунктове 1-7) са съсредоточени само в периферията на постройката. За тях авторът, освен ситуационен план, е приложил пет фотографии, правени отдалече и без детайли. Повечето са в източната периферия, където настилката е наистина по-добре запазена. От запад, в пунктове 5 и 6 също има малки сектори от настилка; при втория, тя е отстранена на най-външния ред от ями за стълбове, а тухлите в пункт 5 покриват незначителна част от яма от средния кръг. Подобна е картината и

Обр. 2. Ситуация на „юртообразната“ постройка спрямо настилките от Дворцовия площад (по Р. Рашев).

Fig. 2. The position of the yurt-like construction towards the covering of the Palace square (after R. Rashev).

при пунктове 3 и 4. Настилките там са при челната правоъгълна част от предполагаемата платформа, която е неразделна от площада или се издига на известна височина от него, така че е застлана и площта между стълбове. Няма следи от настилка върху средния и особено върху вътрешния ред ями от кръглата част, „вътрешните“ два чифта от правоъгълната част и площите между тях. Обратното трябва да докаже пункт 8 в ситуацията на Рашев, но той единствен е без приложена фотография. Съхраняваните във фотоархива на Филиала на АИМ-Шумен негативи и по-точно № 531а/9 показват, че при разкопките от 1980 г. над хоросановото бъркало и близката глинена замазка, както и в целия кв. 129г, няма следи от тухлена или друга настилка. Това се вижда и от плана на Т. Михайлова от 1980 г. С други думи може да се каже, че останките от ядрото на дървената постройка, както в кръглата, така и в четириъгълната ѝ част, не са застиляни с тухли. Документираната през 1980 г. настилка е съсредоточена само в онази част, която Рашев реконструира като „чардак“ или „стълбище“. В този смисъл следва да коригирам предишната си позиция, че „площта, заета от цялата постройка на нито едно място не е покрита с каменна или тухлена настилка“ (Георгиев 1997, 297).

По-същественният въпрос е за непосредственото съотношение между настилка и забитите в ямите дървени стълбове. Този въпрос не стои пред откривателя, тъй като приема, явно *a priori*, че настилка от IX в. е положена върху напълно заличените следи от дървеното съоръжение от VIII в. Дистанцията от над сто години обаче е голяма, което задължава по принцип да се търсят и други възможности за съотношение между дървените стълбове и площадната настилка. Вече допуснах възможността тухли или каменни плочи от нея да покриват големите изкопи на ямите, като се съобразяват с излизащите от тях над повърхността дървени стълбове (Георгиев 1997, 305, бел. 3). За съжаление, в представяните топографски ситуации настилка е показана с условна маркировка и без фотографии от близък план. От разкопките на Т. Балабанов и Т. Михайлова обаче се знае, че в настилките в сектора между Тронната палата и дървената постройка личат два участъка. Близкият до каменния тротоар около Тронната палата е с правилно подредени в редици север-юг тухли, докато при източната периферия на дискутираната структура редовете променят посоката, подреждани са по небрежно, а на места липсват тухли, както в

Обр. 3. Снимка на тухлената настилка върху източния край на дървената постройка (разкопки на Т. Балабанов, 1980 г.).

Fig. 3. Photo of the tile covering on the eastern end of the wooden construction (excavations of T. Balabanov, 1980).

централния и западен сектор от площада (Миятев 1940, 99-100; Михайлов 1955, 87-89; Станчев 1960, обр. 1).

Възможностите ми да представя това състояние са ограничени. Фотоархивът на Филиала, а и публикуваният от Т. Михайлова общ план на разкопания през 1980 г. сектор, дават достатъчно данни за посоченото. За съотношението „тухлена настилка – дървен строеж“ ще посоча една фотография от 1980 г. (негатив № 521/50). На преден план от север към юг там се вижда състоянието на настилка в кв. 129в, 121в и 113в, като се забелязва разликата в нейното качество в горепосочените два участъка (обр. 3, срв. с обр. 2). Може да се забележи, че тя е по-пълна, в сравнение с отразеното в ситуацията с условна маркировка. По-важно е обаче това, че върху снимката на преден план сред настилка личи малка яма с пропаднали и наклонени към кухнята тухли. Сравнението с плана (обр. 2) показва, че

става дума за мястото, на което е установена яма от външния ред стълбове на дървената постройка. Без съмнение пропадането на настилка е предизвикано от слягане на пръстта, а кухнята трябва да е следа от нещо, около което са подредени тухлите. Очевидно е, че тухлите в южния край на кв. 129в са обрамчвали стълб от дървената конструкция. Надясно от това място и в дълбочина се забелязва, че тухлите са подредени в друга посока и между тях се забелязват и празнини, една от които съответства на съседната от юга в кв. 121в. Още по-ясно може да се документираща чрез негатив № 531/74 липсата или рехавото подреждане на тухли на местата на ямите в югоизточния край на кв. 121г, което се забелязва и на плана на разкопките от 1980 г. (Михайлова 1992, обр. 1, 20). Настилка в кв. 121г покрива отчасти и ями от средния кръг, но завършва с бордюр, в който тухлите са подредени косо на редовете и така общо взето съответства на страна от полигоналната структура на дървения строеж. Подобна картина предлага настилка от пункт 3 (кв. 97г), за която и от цитирания план, и от негатив № 531 а/53, може да се установи, че траншеята между дървените стълбове на четириъгълната част от постройката не е покрита. От тези и други конкретни наблюдения върху действителния, а не условен образ на тухлената настилка се разбира, че тя покрива периферната част на постройката, като се съобразява с нейните наземни конструкции. С други думи *дървеният строеж и настилка са съвременни*. При полагане на тухлите пръстта в ямите още не е била напълно улегнала и това е довело до частично пропадане в техните очертания. За целта, ако приложената фотография не заблуждава, пропаданията покрай дървените стълбове са подравнявани с нов пласт тухли. По-добро подравняване е установено от Т. Балабанов над опожарения през 811 г. и засипан след това таен ходник (обр. 3) (Балабанов 1981, 88-89). Там подравняват при ремонт на първично положената настилка, но улягането на насипа в ходника продължава и трасето му, както и ямите от външния ред на дървената постройка се забелязват и след полагането на втория пласт тухли.

Нова възможност да се изясни съотношението между площадната настилка и дървената постройка предлага северният сектор. Тухлените настилки тук са съобразени с каменни пасажии, оформени от добре подредени каменни плочи (обр. 1, 2). Каменната настилка в пункт 7, както и тухлената в пункт 1 действително покриват ями и малка траншея, които

спадат към външния и отчасти към средния кръг от постройката. Става дума, обаче само за тяхната периферия, тъй като външният ред стълбове тук липсва и в реконструкциите на постройката с основание се възстановява подход със стълби за изкачване към горните й части. Така че и тук става дума за нейната периферия.

2. Планировката

Разгорялата се дискусия ми дава право да допълня и задълбоча по-ранния си извод, че „както стратиграфската, така и топографската ситуация на т. нар. „юртообразна“ постройка, не позволяват тя да бъде отнасяна от началото на строителството - дървено или каменно“ (Георгиев 1997, 297). В новата си публикация Р. Рашев счита установяването на центъра на постройката чрез прокарване на оси от заобикалящите я строежи, като Тронната палата и комплексът Малък дворец, за „случайност“ (Рашев 2001, 69). Упрекът му за известна неточност в моя план е справедлив и се дължи на горепосочените причини. Р. Рашев разполага с точен план и би могъл сам да констатира казаното от мен. Вместо това той задава въпроси, които целят да покажат несигурността на моите наблюдения. Оста север-юг, по която е разположена постройката, все пак преминава през главния вход в цитаделата и сочи пилона на езическия храм там. Втората „случайна“ ос (изток-запад) не се оспорва. Р. Рашев се пита защо е била подбрана именно северната редица отвори в приземието на Тронната палата, а не друга, по-централна. Разбира се, че и това не е случайно! Още през 1996 г. посочих, че центърът на кръглата, същинска част от дървената платформа-анабатрон е съобразен на изток с точката в екседрата на Тронната палата - както изглежда, мястото на владетелския трон там. Нека сега ми бъде позволено да запитам: нима изграждането на кръглата платформа за церемонии на една линия с владетелската „част“ от тронната зала не демонстрира близостта на техните функции? Впрочем, обвързаността на дървената постройка като цяло с параметрите на определени части от Тронната палата е изразена ясно поне в още два пункта. 1. Северният край на същинската част от постройката лежи на продължението на нейната северна фасада; 2. Челните два пилона пред правоъгълната част са съобразени със стената между залата и преддверието на палатата. Следователно, не само осите, по които е установен центъра на кръглия строеж, но и външните параметри на постройката, от север и юг, са съобразени със същинската част от съ-

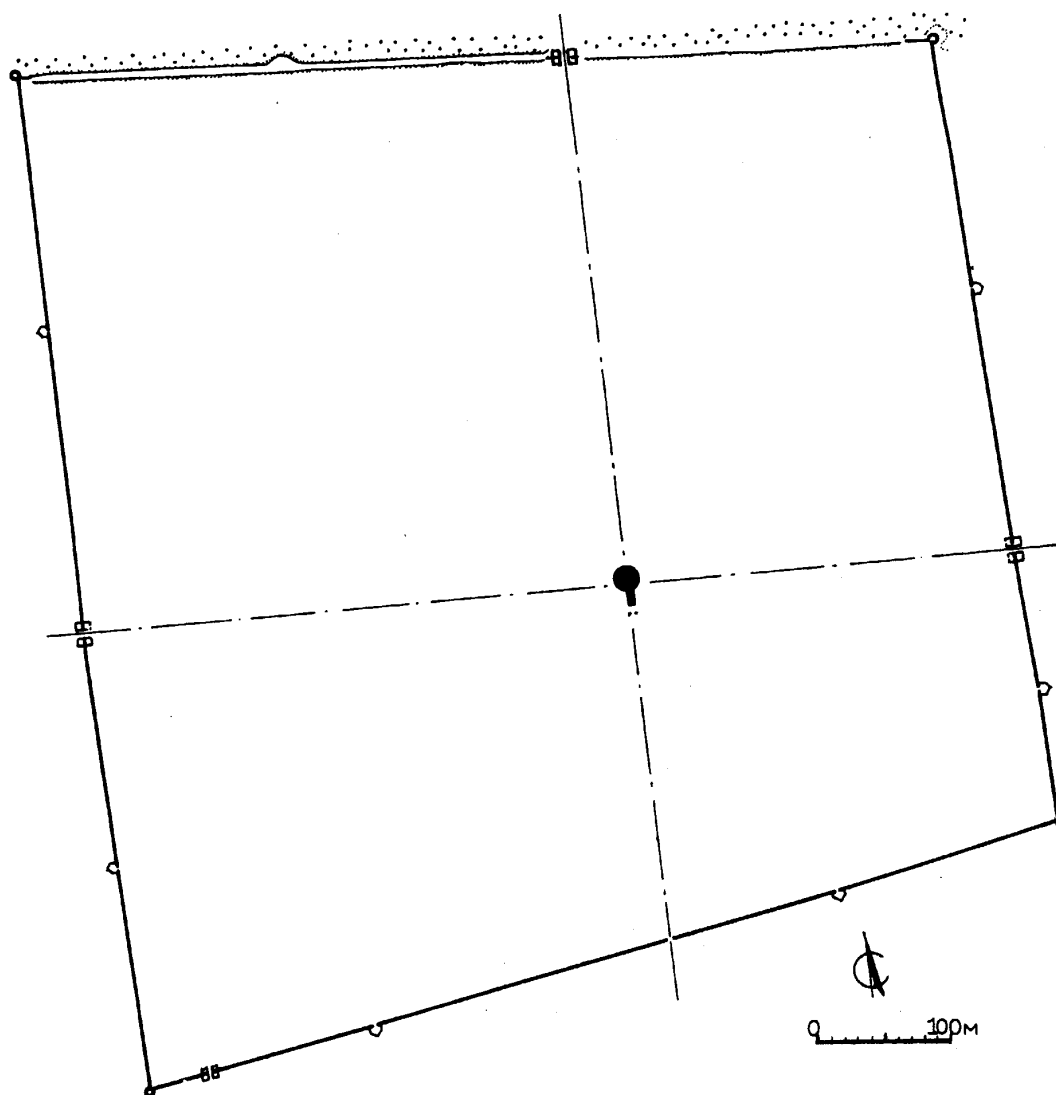
седната Тронна палата. В западна посока, осевата линия дели, общо взето поравно, площта между цитаделата и големия езически храм. Изводът от тези неслучайни (sic!) зависимости е този, че строителите разполагат дървената постройка напълно съзнателно успоредно и наравно с владетелския кабинет и залата за аудиенции. По такъв начин те подчертават родствената функция и еднакия семантичен ранг на двата отделни и различни по характер дворцови строежа. Още две точки от възстановката на дървената платформа са съобразени с околните строежи. Първата от тях е логичното място за трона на владетеля. То е по оста на втората редица входи в приземието на Тронната палата. Първата площадка от т. нар. стама в неговото подножие пък е наравно с редица от четири масивни фундамента от запад, върху които са монтирани колони с надписи или трофеи (Михайлов 1955, 89; Станчев 1960, обр. 1; Георгиев 1997, 303). Повече от ясно е, че както мястото, така и параметрите на дървената постройка са премислени така, че тя да допълва Тронната палата при масови владетелски церемонии, както впрочем византийските извори описват един императорски анабатрон (прокиписис). Неговата форма и устройство са несъмнено копие на този тип представителни съоръжения в Константинопол, Солун и други градове във византийската империя.

Задачата ми тук е да детайлизирам археологическите данни за дискуссионния строеж и затова ще продължа с тях. Следващи по значение са следите от каменни пасажи от север на дървената постройка, чиято структура, ниво и съотношение показват принадлежност към три фази на строителство в тази част на Дворцовия комплекс. За мен са важни първите две. Най-ранна е каменната настилка, излизаща от прохода на южната порта на цитаделата и след чупка под тъп ъгъл продължаваща в източно направление, като се насочва със същата ширина към входа в Тронната палата, зад който се намира стълба за изкачване към помещението с владетелския трон (Маслев 1955, 267). Няма съмнение, че това е „инфраструктура“, обслужвала хана и неговата свита. Южно на „чупката“ е добавена втора настилка с по-малка ширина, но с близък характер. На десетина метра тя завършва внезапно пред яма за стълб от средния кръг. В последната си публикация Р. Рашев признава, че няма никакви възможности за продължение на каменната пътека през площада по посока на друг представителен строеж (Рашев 2001, 67, бел. 9). Той обаче не каз-

ва, че тя води само до дървената постройка. Това, че настилка застъпва отчасти малката траншея може да има различни обяснения, но те в случая нямат решаващо значение. Важното е друго. Каменната пътека откъм входа в цитаделата не само завършва пред същинската кръгла част (ядрото) на дървената платформа, но съзнателно се насочва към централна точка в нейната дъга, което личи от неособичайна ѝ извивка. В средата ѝ от запад остава ямата с крайния северозападен стълб от външния кръг на постройката (пункт 7 по Рашев), след който започвала стълбата за изкачване.

Каменните плочи в източно направление завършват също така внезапно и като че ли без връзка с дървения строеж. Така е обаче само на пръв поглед. Налице са известни данни, че ями за дървени стълбове от североизточната част на външния кръг са продължавали и в кв. 137 в и 153 в. Това личи от реконструирания план на постройката (Рашев 1995, обр. 4, 5; срв. 1989, обр. 2). Така външният „чардак“ със стълбище от север е завършвал там, докдето достига каменната пътека с посока запад-изток (обр. 1). С други думи, каменните настилки са завършвали пред двете стълбища в краищата на външния ред стълбове, като че се „вмъкват“ между тях. Настилка от тухли е положена допълнително, както и от изток на дървения строеж и образува тук нещо като „остров“. Всичко това в крайна сметка означава, че каменните пасажи откъм главния вход на цитаделата са служили за връзка между ханския дворец и анабатрона. На езика на относителната и абсолютна хронология в Плиска това означава, че дървената платформа принадлежи на строителството от първата половина на IX в.

Последователността на строежите на площада позволява да поставя строежа на дървената постройка след изграждането на Тронната палата и цитаделата с нейния главен южен вход. Открояването на два етапа в оформянето на настилка от тухли на площада подсказва, че изкопните работи, с които започва изграждането на постройката, са засегнали първоначалната настилка и тя е била демонтирана в рамките на „строителното петно“. След нейното издигане, настилка е възстановена само в периферната ѝ част, като тухлите (или каменните плочи от север) се съобразяват с дървената конструкция. Вътрешността на строежа остава без настилка и това подсказва, че е скрита зад полигоналната странична дървена обшивка, за разлика от периферната, която е видима и достъпна на ни-

Обр. 4. Ситуация на дървения анабатрон спрямо основните градоустройствени оси на каменната крепост, след началото на IX в. (по Р. Рашев).
 Fig. 4. The position of the wooden anabatron towards the main constructive axes of the stone fortress, after the beginning of the 9th century (after R. Rashev).

вото на площада. Тази ситуация се съгласува с данните за византийските анабатрони, които съгласно писмени текстове са достъпни на приземно равнище отстрани и там се разполагат гвардейците-варангари (*varanges*) (Pseudo-Kodinos 1996, 197).

Постаментите за площадна украса от запад предшестват непосредствено или са съвременни на дървения анабатрон, оформяйки отдясно на седящия върху него владетел своеобразна „триумфална арка“.

Сумирането на всички данни за относителната хронология на анабатрона върху Дворцо-

вия площад показва следната обобщена картина на строителство след пожара от 811 г. (Миятев 1940, 119-121, обр. 182, 187; Маслев 1955, 267 и сл., обр. 1; Рашев 2000, 35-37, обр. 9, 12; Георгиев 2002, 78 и сл.):

1. Дървена постройка на мястото на Тронната палата върху останките от североизточната част на Крумовия дворец;

2. Каменно-тухлена сграда (Тронна палата), без околоръстен зид-стилобат и със хелиакон на западната си фасада;

3. Тронна палата с околоръстен зид-стилобат, тротоар от каменни плочи и първична

тухлена настилка на площада;

4. Тронна палата без зид-стилобат и с хелиакон, но на източната си фасада.

Мястото на дървената платформа за публични церемонии от хронологическа и функционална гледна точка е между последните два етапа. Редица преки и косвени данни за абсолютната хронология насочват нейното издигане при управлението на хан Маламир, а именно през 30-те години на IX в.

3. Археологическите материали

Добитият при разкопките материал произхожда от насипа на ямите, в които са забити и трамбовани носещите стълбове от дървената конструкция. Пръстът в тях трябва да е от изкопните работи при изграждането на тези своеобразни „основи“. Това означава, че битовите останки в нея оформяли преди това културен пласт върху повърхността на Дворцовия площад (Георгиев 2002, 78 и сл.). С други думи, това са материали, които предлагат базисни данни за *terminus post quem* на „дървеното“ строителство там. Откритите в насипа на ямите материали са сравнително многобройни и разнообразни (Рашев 1989, 301, 303). Като изключим тухлите, използвани като подложки и облицовки на забитата част от стълбовете, открити са осем вида находки от керамика, желязо, бронз, кост, стъкло. Това е твърде необичайно за най-ранните археологически комплекси, в това число и в доказано ранните ями и траншеи за дървени градежи в Дворцовия център на Плиска. В тях най-често се намират единични фрагменти от битова керамика и животински кости или изобщо не се откриват останки от обитаване на околния терен. В този смисъл няма стратиграфски основания да причисляваме изкопите от т. нар. юртообразна постройка към най-ранното дървено строителство в Центъра. Общата хронологическа рамка на добития археологически материал е достатъчно широк: VIII - първата половина на IX в. Установяването на по-тесни граници за някои от тях, като например бронзовия ремъчен крайник, предоставям на специалистите по метал (Станислов 1991, 188-89, обр. V3; Инкова 2000, 63, обр. 15,4). Досегашните датировки обаче са съобразени повече с мнимата ранна дата на дискутирания тук строеж. Що се отнася до датата на битовата керамика от „юртообразната“ постройка, бих искал да подчертая едно наблюдение на разкопвача. Според него всичките 16 фрагмента от сиви съдове са „без обичайната украса от излъскани линии“. Вместо тях, по някои се явяват „гъсто врязани, плитки хоризонтални линии“ (Рашев, Дочева 1989, 301). Предста-

вям и тук възможността на по-тесни специалисти да коментират тази особеност на керамичния комплекс. Право да настоявам за датировка по-скоро към горната хронологическа граница - началните десетилетия на IX в. - ми дават данните за мястото на строежа в относителната хронология и периодизация на живота и строителството в Дворцовия комплекс на Плиска. От тази именно гледна точка акцентирах вниманието върху трите смалтови кубчета за мозайка, намерени в насипа на ямите, за които не се съобщава в първите публикации. В последната те са представени като два къса от безформена стъкломаса - смалта - каквато се среща наистина често сред горелите в пожара през 811 г. материали. Засега не се наемам да кажа каква е причината за нашето различие в определянето на техния характер, преди да се запозная с неотпечатаната още специална публикация върху находките. Стъклената стопилка от ямите е обаче още едно указание за това, че тяхното изкопаване и запълване е станало след големия пожар в Плиска през 811 г.

В заключение ще подчертая, че направеният анализ на данните за топографията, стратиграфията и материалите позволяват да се смята, че става дума за представителен строеж от първата половина на IX в. Моят извод, че това е анабатрон, издигнат по времето на хан Маламир през 30-те години на IX в. остава в сила и сега. За обосновката му ще привлека в бъдеще нови и по-разнообразни доказателства. Те обаче се отнасят за характера на дървения строеж, който заслужава да бъде разглеждан в светлината на нови писмени свидетелства и по-широк сравнителен анализ и за това ще го оставя за отделно изследване. Усилията в тази насока си струват, тъй като значимостта на този строеж в структурата на столичния град от първата половина на IX в. е изключителна. Това, впрочем, е доловил и моят опонент, след като още преди мен, изтъква следното: „Пресечната точка на осите между източната и западната порта (на Вътрешния град - П. Г.) и между северната порта и тайния ходник на южната стена е на 20 м южно от цитаделата, в очертанията на кръглата част от попадащата там юртообразна дървена постройка“ (Рашев 1995, 20). Ако това наблюдение се изрази графично, трябва категорично да се заключи, че представителната дървена постройка до Тронната палата е в идейния център на т. нар. Вътрешен град (обр. 4). По същество тя е изпълнявала ролята на *omphalos* на столичния град от първата половина на IX в.

Цитирана литература:

- Балабанов 1981:** Т. Балабанов. Разкопки западно от Тронната палата. - В: Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, 88-89.
- Георгиев 1997:** П. Георгиев. Кръглата дървена постройка в Плиска (Принос към изучаване на българския дворцов церемониал от началото на IX в.). - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 296-312.
- Георгиев 2002:** П. Георгиев. Периодизация на дървеното строителство в Плиска. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. В чест на проф. д-р Й. Андреев. В. Търново, 2002, 78-88.
- Инкова 2000:** М. Инкова. Коланът от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 52-73.
- Маслев 1955:** С. Маслев. Поправки и добавки към плана на Тронната палата в Плиска. - Известия на археологическия институт, 20, 1955, 265-275.
- Михайлов 1955:** С. Михайлов. Археологически материали от Плиска. - Известия на Археологическия институт, 20, 1955, 49-181.
- Михайлова 1992:** Т. Михайлова. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска X-XI в. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 170-184.
- Миятев 1940:** К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. - Известия на Българския археологически институт, 1940-2, 73-135.
- Рашев, Дочева, 1989:** Р. Рашев, В. Дочева. Юртообразна постройка в Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 291-313.
- Рашев 1993:** Р. Рашев. Най-старият строителен период в Центъра на Плиска. - Известия на Историческия музей-Шумен, 8, 1993, 252-262.
- Рашев 1995:** Р. Рашев. Плисковският аул. - Плиска-Преслав, 7, 1995, 10-22.
- Рашев 2001:** Р. Рашев. Нови факти - стари и нови мнения. - В: България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания и материали в памет на доц. Хр. Коларов. В. Търново, 2001, 63-81.
- Рашев 2000:** Р. Рашев. Тронната палата в Плиска. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 35-43.
- Станилов 1991:** С. Станилов. Паметници на металопластиката от VIII-IX в. - Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 181-197.
- Станчев 1960:** С. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. - Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 23-65.
- Pseudo-Kodinos 1966:** Pseudo-Kodinos. *Traité de offices*. J. Verpeaux (ed.). *Le monde byzantin*, 1. Paris, 1966.
- Rashev 1983:** R. Rashev. Pliska - The First Capital of Bulgaria. - In: A. G. Poulter (ed.). *Ancient Bulgaria. Papers Presented to the International Symposium on the Ancient History and Archeology of Bulgaria*, 2. Nottingham, 1983, 255-269.

**Ирина Щерева, Красимира Вачева,
Дочка Владимирова-Аладжова. Туида -
Сливен, 1 (Разкопки и проучвания, 28).
София, 2001, 127 с., 109 обр., 1 план.**

Поредната книга от възстановената след известно прекъсване поредица на Археологическия институт с музей при БАН този път предлага резултатите от дългогодишните изследвания на крепостта Хисарлъка край Сливен. Монографията съдържа увод, извори и история на проучванията, четири глави (последната от които е заключение) и резюме на английски език.

При разкопките на колектива, ръководен от И. Щерева, са установени и проучени по-голямата част от трасето на крепостната стена с кръгли кули в ъглите и по една фронтална в средата на всяка стена. От вътрешната страна са разкопани редици от помещения, а в югоизточния край на укрепената площ - старохристиянски култов комплекс от базилика и баптистерий. Името на крепостта през римския период е известно от надписите на два постаменти от мраморни скулптури в различни варианти - Туида и Суида, а от писмени извори се знае и неговата интерпретация във византийската лексика - Цоида.

Културните отлагания на хълма датират най-ранните следи от живот в началото на VI хил. пр. Хр., но с отделни материали, без да е открит културен пласт. Също отделни находки - керамични фрагменти, елинистически монети, обработени каменни блокове с легла за метални скоби показват, че хълмът е обитаван и през V-III в. пр. Хр. След II в. там има постоянно селище-емпория със светилище на Зевс, за което става дума в надписите. В началото на IV в. е построена крепостта на Туида на площ от 41 дка, която с различни преустройства, но без да се променя трасето, просъществува чак до началото на XIII в. От началото на VIII в. тя е българско владение, но сигурни археологически свидетелства показват, че интензивният живот започва едва в IX-X в.

Разкопките на крепостта при Сливен са планирани с определена стратегия - отначало да се проучи колкото може по-пълно фортификацията, а след това да се изследва вътрешната структура. За съжаление проучванията са прекратени и сега И. Щерева със своя колектив представя предимно крепостните

съоръжения. На тази материя е подчинена и цялата структура на монографията.

Изложението започва с кратък „Увод“, след който има сравнително обширен тест с интересно съдържание: „Извори и проучвания“. В него И. Щерева прави най-подробен преглед на известното за паметника до началото на нейните разкопки и отбелязва, че разкопаната площ представлява първия етап от проучванията.

Първата глава „Топография, стратиграфия и хронология“ е истинското въведение към изложението за резултатите от разкопките. В него е описано много внимателно и точно местоположението на крепостта, представени са резултатите от стратиграфските наблюдения и е направена характеристика на нивата, фиксирани с подемен материал. Според Щерева сигурни са шест етапа на обитаване, които на места се документират чрез стратиграфски профили. Тук трябва да отбележа, че находките от разкопките са използвани само по предназначение, като хронологически показател, без да бъдат обработени морфологично и с обичайната класификация. Навярно това ще стане в друг отделен том.

Втората глава „Укрепителна система“ има най-голям обем (55 с.) и представя пълна характеристика на проучената фортификация. Крепостната стена на Туида-Цоида е изградена с постоянен ред полупиластри от вътрешната страна, които И. Щерева и К. Вачева обясняват като стъпки на аркада от сводове. Аркадата всъщност удебелява крепостната стена във височина, а това разширява т. нар. бойна пътека, за да направи пространството по-удобно за защита. Портите са две - от североизток и югозапад - в средата на пространството между кръглите ъглови кули. Те са големи, с правоъгълен план, изнесени изцяло пред линията на стената. От югоизток на това място има правоъгълна кула с подобен план и размери, от северозапад средната част на стената не е проучена. Установени са четири периода на строителство и преустройства, при което, след първото разрушение, тя е изградена почти отново, но изцяло върху старите основи. Кулите и портите претърпяват известни корекции, а от източната страна започва строеж на дублираща стена, чиято линия върви успоредно на старата, но само от североизток и югоизток. От другите две страни тя не е установена, вероятно строежът не е бил довършен. В основни линии и останалите пре-

устройства на крепостната стена на Туида-Цоида не променят плана на първите строители, макар на места първоначалния замисъл и изпълнение да са повече или по-малко силно нарушени, особено по отношение на водоснабдяването или устройството на портите.

Хронологията на строежите и преустройствата в общи черти има следния вид: крепостта е построена през първата половина на IV в., към средата на V в. е опожарена, в края на V - началото на VI в. (при император Анастасий) е напълно възстановена. Отново е опожарена в самия край на VI в. и възстановена в края на VIII - началото на IX в., след което функционира без забележими сътресения до началото на XIII в. Щерева и Василева предлагат достатъчно аналогии на добре проучени фортификационни строежи, с които аргументират своите заключения. Идентификацията на паметника като цяло е изчерпателна и напълно приемлива, възражения биха могли да се направят за отделни решения на реконструкциите, които са несигурни от гледна точка на изходната материя.

Предлагам на читателите да обърнат внимание на илюстративния материал, който се отличава не само с достатъчните по количество графики и фотоси, но и с тяхното качество. Плановите и фотосите са напълно четими и добре адаптирани към текста. Ако може да се направи сериозна забележка в това отношение, тя е за липсата на легенди към графични илюстрации 16, 18 и 39, а това затруднява читателя. Особено похвално е присъствието на споменатите идейни реконструкции, които винаги предизвикват дискусия, но пък само те могат да представят в обем тезата на авторите на проучването.

П. Балабанов, Ст. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостно строителство по българските земи. С., 2000, 372 с., 306 обр.

Въпреки постигнатите значителни резултати в проучванията върху крепостното строителство в българските земи, досега липсваше обобщаващ труд в тази област. Липсата беше донякъде запълвана с изследвания по отделните проблеми и периоди на обширната тема, която очакваше подробното си и цялостно разглеждане. Постоянното увеличаване на познанията в тази област предизвика появата на опит за обобщаване на постигнатите резултати, направен през 2000 г. от П. Балабанов,

Третата глава „Монети и монетна циркулация на селище в Хисарлъка край Сливен“ е написана от Дочка Аладжова. Тя съдържа 17 с., повечето от които са заети от каталога и илюстрациите. Тази част от материала е интерпретирана изчерпателно и дава ясна картина на хронологията и стопанския живот на селището в крепостта. Най-интересната находка в него е печатът на княз Борис-Михаил (866-889), който показва, че във властта на Първото българско царство, бившата византийска Цоида вече играела важна роля в администрирането на държавата. Заключенията на Аладжова нямат противоречия с изложените по-горе аргументи на И. Щерева в обясненията за различните строителни периоди на паметника, напълно приемливи са и се вписват в нейната основна теза.

Четвъртата глава „Поселищен живот, името на крепостта и нейната съдба“ накратко предава авторовата теза. Тя всъщност е заключението, с което Щерева вписва своите основни изводи в историческия контекст чрез аналогични паметници и писмени извори.

„Туида-Сливен, 1“ въвежда в научен оборот един интересен паметник на античната и средновековна фортификация в българските земи, качествено проучен и приемливо обяснен. Изводите на авторите на монографията са ценен принос в дългогодишните изследвания върху историческата съдба на територията, непосредствено на юг от Балкана, която винаги е заемала едно особено място на контактна зона в различни условия от развитието на Европейския Югоизток.

Станислав Станилов

Ст. Бояджиев и П. Тулешков в монографично издание.

В първата му част, озаглавена „Крепостно строителство в Древна Тракия“ (42 с., 29 обр.), П. Балабанов спира вниманието си на паметниците от бронзовата и ранножелязната епоха. Интересна е неговата идея за възникването на Тиризис като емпорион, силно зависим от местните тракийски владетели. Един критичен преглед с оглед конкретните условия в тази част на Тракия би могъл обаче да оцени по друг начин тази теза. Наред с това, дискусивно е и твърдението му за използване на кирпичи при изграждането на крепостната стена на Севтополис, единствено като следствие на обща тенденция за заместване на другите строителни материали в строежа на

укрепленията през IV в. пр. Хр. Всъщност, малко по-нататък самият автор разглежда проблема под различен ъгъл, отбелязвайки, че укрепителната система на Севтополис „е далеч по-слаба и несигурна от тези на Кабиле или на Перник и обяснява този факт с твърдението, че „Севтополис е представлявал един разширен вариант на тюрсис“. Според П. Балабанов там „изискванията за комфорт и удобство очевидно са превалирали пред съображенията за сигурност още при планирането на този град“ (с. 44). В следващите страници авторът изтъква, че „тюрсис“ е представлявал укрепена извънградска резиденция. Това свое мнение той „илюстрира“ с резултатите от собственото си проучване на такава резиденция при Мандренското езеро до Бургас. Тя е била оградена със стена от ломени камъни и кал, недостатъчно здрава за да бъде приета безрезервно за отбранително съоръжение. С оглед на това П. Балабанов посочва естествената възможност за нейното идентифициране като обикновен ограден зид с елементи на крепостна стена (например, оформената като кула порта) (с. 49). Сравнявайки тези данни със случаите на използване на термина „тюрсис“ от Ксенофонт, авторът основателно посочва този вид населени места и подобните им резиденции, като „праобраз на по-късните вила-рустика“. В края на студиата си П. Балабанов с основание заключава, че „изследванията на крепостното строителство в Древна Тракия през I хил. пр. н. е. все още поставят повече въпроси, отколкото дават отговори“ (с. 50). Тази част от монографията дава доста пълна представа за включените в нея паметници. Илюстративният материал е в достатъчно количество и с добро качество (с изключение на някои грешки, като обр. 9, където лявото показано изображение не представя Сборяново, а Шуменската крепост).

Във втората част на изследването - „Балканските крепости на римската империя“ (61 с., 62 обр.) Ст. Бояджиев прави преглед на етапите на изграждане на римските укрепителни съоръжения в Тракия, с особено внимание към Дунавския лимес, при което се опитва да докаже съществуването на втора линия, изградена според него на около 40 км навътре от течението на реката и формирана от крепостите на Кастра Мартис, Монтана, Сторгозия, Никополис ад Иструм, Диня, Абритус и Марцианопол (с. 55). Така авторът се опитва да възроди идеята за вътрешни укрепителни линии между Дунав и Егейско море, целящи осъществяването на ешелонирана отбрана срещу „варварските“ нахлувания от север.

Подобно становище, изказано още през XIX в., се отхвърля напълно в последните (и не само) изследвания върху римската фортификация, поради липсата на сериозни основания. Отдавна проучванията на римския „лимес“ са показали характера му на сложна система от различни по големина и тактическо предназначение укрепления и базирани в тях военни части, свързани с пътни, визуални комуникации и обслужващи селища. Поради това изброените укрепени центрове, разположени на десетки километри един от друг, трудно биха могли да бъдат считани за части от линейна укрепителна система или отбранителен пояс.

Приложенията към тази част образи са достатъчни по количество. Качеството на предложените реконструкции също е приемливо, като изключение донякъде прави обр. 55. На него, според представената графична реконструкция на източната фасада на Западната порта на Диоклецианопол, едното от крилата на портата не би могло да се отваря напълно, защото ще се блъсне в конструкцията на дървената стълба, развита там от автора. Като цяло втората част от колективния труд, общо взето задоволява с количеството на включените паметници.

С. Бояджиев е автор и на третата част от монографията - „Ранновизантийско крепостно строителство“ (22 с., 25 обр.), в която той представя по-нататъшното развитие и прехода на късноримското крепостно строителство към фортификацията на Ранна Византия. В изложението е проследена появата на нови форми при крепостните кули (триъгълните кули със заострен връх), наложени от развитието на съвременните обсадни техники и използваните при тях технически средства - тарани и каменометни машини. Възможно, но недоказуемо е становището на автора за такъв връх на триъгълните кули от ранновизантийската крепост в кв. Хоризонт на Балчик само до определена височина, над която тараните на нападателите не са могли да достигат (с. 131). Наред с това разсъждение, неясни са идеите на автора за преустройствата на ранновизантийската порта на Месемврия - за наличието (или не?) на спускаща се врата, катаракта, или спускаща се решетка, (с. 124), от които читателят остава с впечатлението за различното значение на тези термини. По-защитимо е становището на автора за характера на „протейхизмата“ изградена пред крепостните стени на Августа Траяна. При разглеждането на тази част от крепостта, с аргумент малкото разстояние между тях той приема, че там е била развита казармена

сграда (с. 125).

В заключение следва да се отбележи, че паметниците биха могли да бъдат допълнени с още крепости. Наред с това, в илюстративния материал се наблюдават някои пропуски, като обр. 16 (несъответствие в мащаба в отделните части на реконструирания Западна порта на Августа Траяна и протейхизмата пред нея), или погрешното разполагане на Анастасиевата стена в картата на с. 114.

В следващата част - „Крепостно строителство през Първото българско царство“ (55 с., 43 обр.) С. Бояджиев се спира на проблема за нейния генезис, отричайки всяка възможност за приемственост между късноантичната и старобългарската крепостна архитектура. Така той продължава тезата, че при заселването на българите в земите южно от Дунава, византийските и римските крепости са имали „напълно обезличен архитектурен вид“ (с. 137), поради което не са могли да бъдат пример за старобългарските фортификатори. Всъщност, съществуват достатъчно факти за това, че много от паметниците на ранновизантийската архитектура в българските земи са продължили да се издигат високо над земята столетия след своето построяване, а някои от тях и до наши дни. Разбира се, наличието на добре запазени монументални строежи, заварени от българите, все още не налага автоматично пряка приемственост в архитектурата. Този проблем вече е получил своя отговор.

В частта за крепостта на Плиска С. Бояджиев също изказва някои прибиързани и неподкрепени с факти тези. Такава е идеята за „двуметрова дървена ограда със зъбери за лъкова стрелба“ (с. 138) по билото на окръжаващите я валове, от която досега не са открити никакви следи. Наред с това обаче, авторът поставя и интересни въпроси, като причината за изместването на Южната порта на Плиска на запад в съществуването на някакъв по-значителен градеж при южната крепостна стена (с. 140-141). Интересна е и мисълта за налагане на Източната порта за главна, поради обстоятелството, че при строежа на крепостта „ядрото на държавата все още е било съсредоточено североизточно от столицата“ (с. 141). За съжаление тези идеи се губят в произволната хронология на отделните паметници на старобългарската фортификация. Така няма достатъчно основания църквата, строена върху останките от дървено-землената стена в южната част на крепостта да бъде използвана като аргумент за нейната датировка, при което църквата е погрешно отнесена към IX в. (с. 140), а не към втората половина на X в.

Необоснована остава и тезата, че разкритите почти изцяло крепостни стени на Плиска са били строени близо столетие преди събитията от 811 г. (с. 147). По същият произволен начин са третиран и причините довели до издигането на малко на брой и отстоящи далеч една от друга кули, навели изследователя на мисълта за „символичното им присъствие“ (с. 141). Друга „странност“ в коментара на С. Бояджиев за крепостните съоръжения на Плиска има при обяснението на липсата на стълби там за един продължителен период от време. Истината е, че малък брой стълби са били изградени непосредствено до някои от кулите, но С. Бояджиев не приема останките им за стълби с аргумента за крайното неудобство на запазените стъпала (с. 151). Тук той е обърнал многостъпалния цокъл на долните - западна и южна страна от конструкцията до североизточната петогълна кула, с истинското ѝ стълбище, развито успоредно на стената от север на юг. Възприетата от автора теза, че липсват външни стълби, води до страното му заключение, за „десетки подвижни дървени стълби“ (с. 151), вдигани от бранителите при обсада. Така излиза, че защитниците би следвало да извършват на практика същите действия, както и нападателите, атакуващи куртината също със стълби, но от противоположната ѝ страна. Трудно е да се приеме и изказаното отдавна от него мнение за построяването на северното разширение на Вътрешната крепост на Преслав при Омуртаг, с цел разквартируването на по-многоброен гарнизон в нея (с. 165, 169). То не е подкрепено с конкретни факти, а почива на приетото за аксиома изграждане на монументалната крепост на Плиска в началото на VIII в. (с. 147), откъдето, синхронизирайки строителните ѝ периоди с тези на крепостта на Преслав, С. Бояджиев достига и до датирането на споменатото разширение.

С. Бояджиев изказва твърде провокативна идея и относно начина на отбрана на пристана на старобългарската крепост на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре. Там, според него, в шестте процепи, широки 0,30 м и високи не повече от 1,60 м (с. 178), в зида между кулите фланкиращи пристана, са минавали тарани с остри железни върхове. Окачени на вериги, захванати за конзолно издаващи се греди в горната част на крепостния зид, чрез залюляване, те са поразявали (изблъсквали) противниковите кораби, приставащи на кея (с. 179-180). За съжаление тази оригинална хипотеза трудно би могла да бъде защитена без по-сOLIDна аргументация. Преди всичко тя не

е съобразена с големите изменения в нивото на дунавските води, а също с опасността предложените конструкции да бъдат използвани за изкачване върху стената или за нейното увреждане.

Трудно защитими са и заключенията на автора по хронологията на укрепителната система, изградена в южната част на крепостта на Вътрешния град на Велики Преслав. Неговата датировка на стена N 1 към целия период на византийското владичество (след завземането на Преслав от Йоан Цимисхи) (с. 187-188), влиза в сериозни противоречия с някои факти. Един от тях е застъпването на стената в източния край на северната верижна сграда от преградният зид между първото и второто ѝ помещение. Също така в източна посока тази сграда е била долепена на fuga до стената на Вътрешния град, т. е. в даден момент стена N 1 е била разрушена, докато източната крепостна стена на вътрешната крепост на Преслав е продължила да съществува. При внимателно раглеждане, тези, а и други факти сочат ясно, че стена N 1 е била разрушена преди края на X или най-късно през XI в.

Повечето от представените илюстрации в тази част на монографията, познати от поранни публикации на С. Бояджиев са били вече обект на дискусии. Измежду по-новите от тях следва да спрем вниманието си на обр. 33, в който показаният начин на атака на старобългарската крепост на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре има недостатъчно аргументирани конструктивни решения при оформянето на съоръженията на отбраната, а също грешки в изобразяването на представения кораб (най-вече в кърмовата му част). Освен това, значителни пропуски има и в картата на с. 136, в която местата на някои от крепостите (например Плиска и Маркели) са силно разместени, докато в Преспанското езеро са показани две крепости, носещи имената Ахил и Преспа (?). Неясно защо на същата карта, като паметник на старобългарското крепостно строителство в Добруджа, е представен само Малкият земен вал, но не и Каменният вал. По отношение броя на паметниците може също да бъдат изказани някои критики, например пропускането на крепости като Скопие и Преспа, докато т. нар. Самуилова крепост в Охрид е включена безкритично към паметниците на старобългарското крепостно строителство.

По-приемлива е написаната също от С. Бояджиев следваща част от монографията - „Крепостно строителство през Второто българско царство“ (62 с., 42 обр.). В нея подроб-

но и доста по-предпазливо е проследено развитието на българските крепости през периода XIII-XIV в. Интересни идеи са възможното обединяване на комплекса от порти, оформящи главния вход на крепостта на Търново и свързващите ги крепостни стени в единен обем с оформен проход в приземието (с. 206) или използването на варова мазилка за дезинфекция на съоръженията за събиране и съхраняване на вода в крепостите (с. 194). Наред с това и тук се срещат архитектурни решения, които противоречат на резултати от археологически проучвания. Такъв пример е обемното изграждане на западната крепостна стена на Червен (с. 215) или предложеното съществуване на вход между масивни контрафорси на западната страна на крепостта Баба Вида (с. 196-197). Въпреки това, общото впечатление е за един представителен преглед на изследваните досега по-подробно крепости от този период. Заслуга на автора е ясно изразеният стремеж за излизане от досегашния модел за датировка на тези крепости най-общо в XII-XIV в., при което много от неговите аргументи за изграждането на голям брой от тях (включително и Баба Вида), към XIII в. са убедителни. В общи линии включените паметници и илюстративен материал дават добра представа за разглежданата материя. Като пропуск може да бъде посочена липсата на общ план на крепостната система на столицата Търново, а също отново проблемите при предложената карта на с. 192, в която крепости като Маркели, Мелник и Перперек са разположени погрешно.

Следващият, в значителна степен непроучен период от крепостното строителство по българските земи, е представен под заглавието „Крепостно строителство по време на османското владичество“ (91 с., 105 обр.) от Н. Тулешков. Авторът проследява етапите от развитието на това строителство, към което отнася убедително и някои крепости датирани досега към периода на българското средновековие, например крепостите на Русе, Тутракан, крепостни кули на Созопол (с. 262). В тази насока Н. Тулешков е допуснал и известна свобода при датирането на отделни обекти, например на укрепленията на Калиакра (с. 259-262), където на практика отхвърля почти напълно изводите на археологическия екип, работил там десетилетия. Наред с това, наклонът, който имат долните външни части на крепостните съоръжения (според автора най-вече да намаляват въздействията на артилерията - с. 286) не може да се използва безрезервно за датирането им в османския пери-

од, тъй като подобни съоръжения има и фортификацията на Второто българско царство (например, кулите на „цитаделата“ на Червен). Въпреки това и въпреки някои допуснати неточности, като например смесването на варненската крепост Кале ичи, с „цитаделата“ Барут хане (с. 315), написаното от Н. Тулешков представлява определен успех, който би следвало да бъде последван и от подробно самостоятелно изследване на тази група крепости. Приложените в главата образи са достатъчно на брой. Проблем при тях е обстоятелството, че голяма част представят паметници извън българските земи. Текстовата част също прави в известен смисъл впечатление по-скоро за един общ преглед на османското крепостно строителство. Освен това и тук приложената карта на паметниците (с. 254) има съществени недостатъци (Белоградчик и Скопие са предадени погрешно).

Последната, особено полезна част на монографията, носи заглавието „Терминологичен речник“ (7 с.) и е дело на С. Бояджиев и Н. Тулешков. Определенията на термините почти не търпят критика с изключение на някои подробности (бермата не е само тясна пъ-

тека - има и широки берми, а кула не е само съоръжение към крепостната стена, а и отделно укрепително съоръжение).

В заключение следва да се отбележи, че П. Балабанов, С. Бояджиев и Н. Тулешков, са постигнали в значителна степен целта си да представят сравнително пълна картина на крепостното строителство в българските земи. Същевременно, вероятно поради твърде големия обем на материята, в някои части (в тези написани от С. Бояджиев, а донякъде и от Н. Тулешков) има известно свободно отношение към изходните данни и затова на места се получават недотам издържани заключения. Вероятно това е причината и за по-високото качество на изложението от П. Балабанов, в което очевидно ограничената изходна информация е позволила по-успешното разгръщане на аргументацията. От тази гледна точка можем само да се надяваме, че авторите на разглеждания труд ще развият в бъдеще своите идеи в монографични изследвания. Там те позадълбочено и убедително биха могли да решат поставените въпроси по темата за крепостното строителство в българските земи.

Явор Василев

Археологически музеи и музейни експозиции *in situ* в България

България притежава богато културно наследство, значителна част от което е археологическо наследство. Поради тази причина много от музеите в съществуващата музейна мрежа са археологически или имат археологически отдели. Голям брой археологически обекти са достъпни за публика. Към много от тях са създадени музеи и музейни сбирки. Това са т. нар. археологически музеи *in situ*.

Идеята за музеи *in situ* и на открито се появява по света в края на XIX - началото на XX в., паралелно с диференцирането и на други видове музеи. Тя е в тясна връзка с развитието на науката археология. С разкриването на много нови археологически обекти, в световен план се развива идеята за паралелното показване на движимите и недвижими ценности, разкрити на дадено място. Налага се концепцията, че където е възможно, препоръчително е да не се разкъсва връзката между тях, с цел по-пълноценното им изследване и по-достъпно представяне пред публика.

С развитието на науката археология в България, започнало скоро след Освобождението, възниква и идеята за съхраняване и представяне на разкритите ценности на местата на тяхното откриване. Осъзнат е фактът, че между движимата археологическа находка и контекста, от който тя произхожда, има дълбока връзка, разкъсването на която може да намали както научната стойност, така и възможностите за представянето, обяснението и въздействието на целия паметник в естествената му среда.

Създаването на музеи *in situ* дава възможност за представяне на археологически, етнографски, исторически и др. паметници чрез съчетаване на движимите ценности със съхранените елементи на средата - природни или архитектурни. В резултат на този подход се променя въздействието на целия паметник върху публиката. Постига се полесна за възприемане реалност, в която различни прояви на човешката дейност, културни ситуации и дори събития се показват възможно най-пълно и с максимална автентичност на мястото, където са възникнали или са се развили. Този метод може да се

приложи и се прилага към всички епохи от праисторията до ново време.

Музеят *in situ* има големи възможности за разкриването на целия научен, образователен, възпитателен, естетически и дори икономически потенциал на културните ценности.

В много български градове със запазени старини интересът към съхраняването им е възникнал още през Възраждането. Например, в Шумен през 1857 г. е създадена музейна сбирка с археологически находки от Плиска и Преслав; в Разград през 1877 г. местният учител А. Явашов също създава археологическа сбирка с предмети, намерени в околностите на града. Тези и други подобни случаи са предпоставка за ранното създаване на археологически дружества в България, чиято цел е опазването и популяризирането на археологическото наследство, и създаването на местни археологически музеи. Първото археологическо дружество е създадено във Велико Търново през 1887 г. В първите десетилетия на XX в. възникват археологически дружества във Варна (1901 г.), Шумен (1902 г.), Плевен (1903 г.), Стара Загора (1907 г.), Разград (1922 г.) и др.

Местните археологически дружества и създадените с тяхна помощ и участие музеи изиграват основна роля за запазването и представянето на археологическото наследство *in situ*. Видни български учени като Кр. Миятев, Р. Попов и др., както и местни интелектуалци и общественици, изтъкват голямото познавателно и възпитателно значение на откритите старини и като напомнят, че те са национална гордост, предлагат превръщането им в паркове-музеи на открито. И така, първите археологически музеи *in situ* в България са създадени в близост до големите археологически обекти, чието проучване започва в края на XIX и началото на XX в. - Плиска, Преслав, Мадара и Хисар - през 1906 г., Абритус - 1922 г., Ескус - 1941 г. и др.

Основните начини, по които археологическите музеи *in situ* възникват са: като продължение на археологическата база и съществуващото към нея хранилище за находките (Плиска, Преслав, Мадара, Кабиле, Гиген, Абритус, Дебелт, Цепина, Шумен); като развитие на защитното съоръжение, изградено над археологическия обект (Стара Загора); по идея, възникнала в хода на разкоп-

ките на археологическия обект (Девня, Павликени); като исторически или градски музей в градове с добре запазено и изявено археологическо наследство (Сандански, Хисар).

Най-голям брой музеи и музейни сбирки *in situ* възникват по първия описан начин - като развитие на археологическата база и хранилище за находките. Това са музеите към големите археологически обекти - антични и средновековни градове и крепости с добре запазени археологически структури, голяма част от които са експонирани на открито и са достъпни за публика. По аналогичен начин възникват музеите към подобни обекти в Европа (Карнунгум, Аквинкум и др.). Макар и с известно закъснение, в България тенденцията за създаване на археологически музеи *in situ* е добре изразена. Става дума за обекти, които се проучват от края на XIX и началото на XX в. и идеята за съхранение на движимите паметници на самото място е съвсем естествена. Макар и тази идея да съществува у първите изследователи на някои от тези обекти в България, по причини от различен характер тя се осъществява доста по-късно.

За изолирани археологически структури и отделни комплекси в Европа, решението за експониране на място се взема още в хода на разкопките, когато става ясна значимостта на дадения обект. Примерите за това са многобройни. В България, за съжаление, най-често поради финансови съображения, това се прави рядко. Поради липса на музейно устройство много разкрити археологически обекти са изоставени без охрана и стопанисване и са обект на разграбване и разрушение (вила Армира, Никополис ад Нестум, Улпия Ескус (Гиген), чийто музей вече не функционира, Дебелт и много други).

В условията на пазарна икономика и активно строителство от различен характер, възможностите за запазването и експонирането на новооткрити (и не само такива) археологически обекти се увеличават. За това би помогнало и актуализирането на съответните закони и подзаконови актове.

Съвременното състояние на археологическите музеи *in situ* в България е резултат от редица фактори, свързани с историята на възникване на тези музеи, тяхното местоположение, обхвата им на дейност, управлението, стопанисването и др.

Местоположението на тези музеи е фактор, от който зависи тяхната специфика. То е един от най-съществените белези, по кои-

то музеите на място могат да се разграничат. Има разлика в осъществяването и развитието на един такъв музей в градска и извънградска среда. В зависимост от това съществуват различни условия, с които този музей трябва да се съобразява, както и изисквания, на които да отговаря. Това са въпроси, засягащи достъпността, опазването и охраната на паметниците, удобствата за посетителите. Много е важно в каква част на населените места или на какво разстояние от селища или от пътища се намират. В зависимост от това те по различен начин участват в културния живот, туризма и др. Различно е тяхното устройство, материална база, проявите, които организират и др.

В България музеите *in situ* са както в населени места, така и извън населени места, в повечето случаи - в близост до такива.

Както вече споменах, археологическият музей на място съществува, за да съхрани и покаже на място недвижима ситуация заедно с движимите ѝ компоненти. В различните случаи това се осъществява в различни мащаби. Музеите *in situ*, намиращи се извън населени места, имат по-големи възможности за експониране на открито на недвижимите паметници, отколкото тези в градска среда. Обикновено, когато се откриват старини в населено място, околните терени вече са застроени, което налага да се съхраняват и експонират само ограничени площи от открития паметник. Това от своя страна изисква прилагането на различни подходи при избора на експозиционни похвати.

Основно изискване към музея *in situ* извън населено място е той да образува хомогенна цялост с околната среда. За да функционира, необходимо е да бъде осигурен удобен достъп до него, т. е., да има подходящи пътни връзки; да бъде изградена необходимата инфраструктура - паркинги, места за отдих, ако е далеч от населено място - места за преспиване и др. необходими за посетителите удобства. Както и за всеки друг музей, независимо от вида и обхвата му, необходимо е да се предвидят специални мерки за охрана на паметниците - от физическо увреждане, бедствия, кражба и пр. При един музей *in situ* това може да е по-трудно, предвид отдалечеността му от населени места.

Археологическите музеи *in situ* в населени места са част от инфраструктурата на самото място. Обикновено те са лесно достъпни. Много от проблемите, свързани с охраната на мястото, достъпността и удобствата за посетителите са сравнително по-лесно раз-

решими, отколкото при тези музеи, намиращи се извън населено място. В повечето случаи в градска среда са запазени и експонирани на място по-малки по площ археологически комплекси или структури. Музеите към тях е необходимо да се съобразяват с вече съществуващи архитектурни планове, обстановка, което налага редица ограничения при създаването на такива музеи.

Извън населени места се намират повечето от разглежданите музеи, като музеите при резерватите Плиска, Преслав и Мадара, Кабиле, Павликени, Шуменската крепост, Абритус, Аладжа манастир и др.

Съвременното им състояние е различно. Музеят в Мадара е затворен през 1983 г. и материалите от него са прибрани в хранилища поради опасност от срутване на сградата. Създаването на музея до Павликени е дело на археолога Б. Султов, проучвал обекта. След неговата ранна смърт музеят е затворен и мястото изоставено на минималните грижи на общината в Павликени. Подобна е ситуацията в Дебелт, където със смъртта на изследователя на обекта С. Дамянов, постепенно спира всякаква археологическа и музейна дейност.

След известно прекъсване на дейността си, музеят на Шуменската крепост отново отвори врати. Назначени са уредник и екскурзовод, и се разработва нова програма за възстановяване на музейната сграда и експозиция, както и на обяснителните табели при руините.

Една от основните причини за това състояние на част от българските археологически музеи *in situ* е липсата на финансови средства в сферата на културата изобщо и в частност за музейното дело.

Историята на възникване и развитието на голяма част от българските археологически музеи *in situ* (и не малко други музеи, които не са обект на това изследване) показват, че често създаването и функционирането им е свързано с усилията на конкретни личности. Обикновено това са археолозите, които са проучвали съответните археологически обекти. След тяхната смърт или оттегляне от активна научна работа, създадените с тяхно участие музеи и музейни сбирки са изоставени (Павликени, Шуменска крепост, Самуилова крепост). Въпреки това, създадената музейна база е факт и дори нефункциониращите в момента археологически музеи *in situ* могат да бъдат върнати към живот със сравнително малко усилие.

Музеите *in situ* в населени места имат осо-

бености, различни от тези на музеите *in situ* извън населени места. В населено място са музеите *in situ* в Кула (античния Кастра Мартис), Девня (Марцианопол - Музей на мозайките), музеят Неолитни жилища в Стара Загора, музеят на термите във Варна (музей на открито), музеите в Хисаря и Сандански.

Състоянието на археологическите музеи *in situ* в населени места е значително по-добро от това на подобните музеи извън населено място. Проблемите, свързани с достъпността за посетители или с охраната на поверените им ценности не стоят със същата острота, дори в голяма степен са преодоляни.

Интересен вид археологически паметници, експонирани *in situ* са гробниците, откривани на територията на България. Те притежават голям потенциал както на музейни обекти, така и на обекти на туризма. Тяхното естество в редки случаи позволява пренасянето им в музейна среда и затова обикновено те се консервират и експонират на място. Разглеждам ги отделно, тъй като в България те не представляват в пълния смисъл музеи *in situ* - обикновено към тях не съществуват експозиции на движими находки, открити на мястото. Това се дължи от една страна на факта, че откриваните гробници в повечето случаи са ограбени още в древността и движими ценности, свързани с тях почти не се намират, а от друга създаването на подходящи условия за съхраняване на находките *in situ* в повечето случаи е трудно постижимо.

Най-известните консервирани и достъпни за публика гробници в България са тези в Казанлък, Свещари, Силистра, Мезек и Поморие. От тях в градска среда се намират гробниците в Казанлък и Силистра.

Гробниците в Казанлък, Свещари и Силистра имат някои общи черти - и при трите присъства стенна живопис; изградени са специални защитни покрития; създадени са подходящи климатични условия за съхраняване на живописата и архитектурата. Особено на Казанлъшката гробница е, че за посещения е изработено точно копие на паметника, а оригиналът се посещава изключително рядко, преди всичко с научна цел. И в Силистра, както и в Казанлък, в преддверието на защитните постройки е оформена информационна площ, където с фотоси и текст е разказана историята и същността на откритието. Гробницата до Свещари се намира извън населено място и е достъпна след предварителна заявка в музея в Испе-

рих. Специални удобства и информация за посетителите няма, с изключение на печатните издания, предлагани от музея. Гробниците при Поморие и Мезек са представени в естествената им среда и вид, и без допълнителни защитни съоръжения. Те са електрифицирани. Защитата на вътрешността им се осъществява посредством метални врати, които се отварят след предварителна заявка. Поморийската гробница е част от експозицията на Археологическия музей в града. Гробниците в Казанлък и Свещари са включени в списъка на световното културно наследство.

Разкритите и проучени в последните години подмогилни съоръжения, условно наричани „гробници“ при Шипка, недалеч от Казанлък, представляват един потенциален музейен комплекс с огромно значение не само за науката, но и за туризма. На сравнително неголяма площ са разположени няколко гробници, всяка от които е забележителен паметник на архитектурата. В две от тях има стенна живопис. Една от тях (в могилата Шушманец) представлява уникално архитектурно съоръжение. Възможностите за тяхното експониране са големи, но такъв проект изисква освен големи финансови средства и много внимателно планиране и разработване на сериозна концепция за консервация и презентация.

Неотдавна до Александрово, Хасковско, беше открита гробница с уникални стенописи. Музеят в Хасково полага усилия за запазването ѝ под защитно покритие и за осигуряване на подходящи климатични условия за съхраняване на ценните фрески.

Формулираното на 16-та Генерална асамблея на ИКОМ определение за „музей“ следва да се прилага без никакви ограничения, независимо от естеството на ръководния орган, на териториалния статут, на системата на действие или на ориентацията на колекциите на дадената институция.

Освен музеите, регистрирани като такива, за отговарящи на определението се приемат природните, археологическите и етнографските местности и паметници, които по същността на своята дейност - събиране, съхраняване и популяризиране на материалните свидетелства за народите и околната им среда - имат характер на музей. В този смисъл не могат да не бъдат споменати и някои обекти, намиращи се в градска среда, които, макар да нямат музейни сгради на своята територия, представляват своеобразни археологически музеи *in situ* и на открито.

Градовете, имащи особен принос в експонирането и популяризирането на археологически ценности на открито са София, Пловдив, Стара Загора, Велико Търново, Варна, Хисар, Несебър и др. В резултат на археологическите проучвания на споменатите градове е станало възможно запазването на редица археологически паметници на място, което на свой ред е довело до създаване на ново отношение към свързаните с това въпроси и до повишаване на престижа на българската градска археология.

Двата основни проблема, свързани с археологическите паметници в градска среда, са консервацията и социализацията. В тях се включват въпросите, свързани с опазването и експонирането на археологическите ценности. В тези случаи става дума преди всичко за недвижими архитектурни структури.

Съвременната градска среда е поначало несвойствена за археологическия паметник. Като компенсация за това са подходящите решения, при които археологическите паметници стават не само елементи на т. нар. зони за обществени контакти, но и техни композиционни центрове. Експонирането на археологическите паметници в сутерените на нови сгради би могло да даде добри решения, когато е предмет на специален проект, и цялата сграда се решава с оглед органично включване на паметника в нея. Специален проблем представлява експонирането на по-цялостни археологически градоустройствени структури в съвременния градски организъм.

В повечето от разглежданите случаи става дума за изолирани археологически обекти, разкрити по време на спасителни разкопки в градските ядра, често и от различни епохи. Това изключва възможността за цялостни реконструкции и експозиции на разкритите комплекси. Изключения са термите във Варна, античният театър в Пловдив и отчасти Царевец. Казвам отчасти, защото Царевец се намира извън градския център и е било възможно цялостното му проучване и експониране като отделен музейен комплекс на открито.

Досегашната практика показва, че разкритите в градска среда археологически паметници - архитектурни останки или цели комплекси от античността или средновековието, обикновено се обявяват за самостоятелни музейни обекти със съответните изисквания - затвореност, ограничен достъп, охрана и изолираност. Това налага да се подходи по различен начин при експонирането

на археологическите паметници. Опитът показва, че пътят за приобщаване на обществото към историята и културата на българските земи е в социализацията, т. е. включването на паметниците от миналото в пълнокръвния живот на хората чрез умело и дозирано изпълване с нови функции на същността им. Примери в това отношение са градове като София, Стара Загора, Пловдив. Възможностите, които ежедневно общуване с наследството от миналото има за целите на възпитанието и образованието с цел създаване на положително отношение у по-широки слоеве на населението и оттам и за опазването на същото това наследство, очевидно е оценено от музейните специалисти в България. Това се изразява в тенденцията за по-активно включване на археологически структури в обекти на масови посещения, преди всичко ресторанти, кафенета, магазини, подземи - София (Археологически институт с музей, подлез при президентството, метрото, Халите и др.), Казанлък (Исторически музей), Пловдив (Римския стадион, подлез) и др. Друга положителна тенденция е използването на археологически паметници за естествен декор на различни спектакли - театрални, музикални и др. (Царевец, Баба Вида, Античния театър в Пловдив, „форума“ в Стара Загора и др.). В тези случаи непременно трябва да се държи сметка за физическото състояние на паметниците и да се вземат мерки срещу тяхното разрушаване.

Археологическите обекти, съхранени и експонирани *in situ*, би трябвало по-активно да бъдат включвани в експозиционната дейност на градските исторически и археологически музеи.

Археологическите музеи и музейни експозиции *in situ* в България представляват съществена част от музейната мрежа в страната. Спецификите на археологическото наследство в България, неговото изобилие и добрата степен на запазеност на археологическите ценности е факторът, позволил и наложил съхраняването и експонирането *in situ* на голям брой старини. Тези музеи притежават едно огромно предимство пред останалите форми на музейно представяне - съхраняването и показването на движими и недвижими ценности на едно и също място. Отделянето на движимите паметници от тяхната естествена среда на създаване и функциониране значително намалява въздействието им и възможността за тяхното разбиране. Показването им на мястото на откриване

или в непосредствена близост до него, спомага за по-лесно възприемане и осмисляне на материалните свидетелства от древността. Запазването на връзката между движимата вещ и недвижимата ситуация позволява по-лесно и цялостно пресъздаване на отделни страни от живота през отминалите епохи. Това предимство е сред основните причини за съществуването на археологическите музеи *in situ*.

В голямото разнообразие на музейната тематика, археологическите музеи традиционно заемат водещо място. Сред тях съществена роля имат музеите *in situ* - една изключително интересна и доказано успешна форма на музейното проявление. В това отношение България има освен дългогодишен опит, който да развива и обогатява и голям потенциал, който може да бъде осъществен в бъдеще.

Илиана Борисова

Защитени дисертации

Светлана Петева. Руническите паметници като изворов материал за писмената традиция на прабългарите от края на VII - началото на XI в. (по епиграфски данни).

Дисертация за получаване на научната и образователна степен „доктор“. София, 2002.

Дисертационният труд се състои от предговор, увод, три глави и заключение, приложен е каталог на паметниците, 75 табла и 1 карта. Целта е изследването на прабългарските рунически паметници на долнодунавските, среднодунавските и куберовите прабългари, както и предлагане на хронологическа периодизация в развитието на писмеността им.

В увода са обобщени известните становища относно произхода, датировката и съдържанието на руническите паметници. С. Петева изяснява понятието „тамга“ и различните му тълкования в научната литература по въпроса. Първа глава на дисертацията проследява историческото развитие на прабългарите и контактите им с другите народи. С. Петева защитава тезата, че възникването на руническата писменост е естествен процес, резултат от съзряването на прабългарския етнос и е имала самостоятелен характер. След това тя преминава към типологизиране на руническите

паметници - според материала, върху които са открити те биват: върху костени апликации и металопластика; върху дъна на съдове (само в Долнодунавския ареал). Според начина им на нанасяне биват релефни или врязани, като дисертантът изказва възгледа, че релефните са свързани с даден етап от развитието на грънчарското колело.

Хронологически С. Петева определя два етапа в разпространението на руническите знаци - от края на VII до началото на XI в. и от XI до XVII в. Въз основа на географското разпространение на прабългарските рунически паметници тя обособява три основни ареала - басейнът на Долен Дунав и централните части на Балканския полуостров (Долнодунавски ареал); Брегалнишко, Родопите, Славянка и Пангеон (Югозападен ареал) и междуречието Среден Дунав - Муреш - Кьорьош (Среднодунавски ареал).

Във втора глава са коментирани досегашните тълкования на някои рунически паметници, предложен е и техен критичен прочит. Според С. Петева е нужен интердисциплинарен подход при разчитанията, за да се изяснят по-пълно произхода, спецификите и връзките на знаците с чужди писмени системи. Именно на такъв анализ са подложени от нея руническите паметници в следващата глава на дисертацията. Тук руническите съчетания са класифицирани според произхода им и въз основа на палеографската близост между тях. Според броя на графемите тя ги разделя на три основни групи: кратки, съставени от 3 до 5 знака; среднодълги (до 15 знака) и големи. При това с примери доказва, че и в трите разглеждани ареала са доминирали кратките съчетания. Разглежда надписите от манастира при Крепча, при Мурфатлар, бронзовата розета от Плиска и други паметници и чрез сравнителен палеографски анализ доказва съществуването на съчетания от 2-3 графема, имащи формообразуващ характер. Като особено важни в тази насока С. Петева посочва надписите от Надъ Сент Миклош. В резултат на този задълбочен анализ тя стига до изводи за това кои са били основните знакови форми и предлага реконструкция на дунавско-балканската графична система в състав от 34 букви и два нефонетични знака.

С. Петева се спира подробно и на някои паралели между прабългарската писменост с други системи - гръцка, глаголически букви, рунически букви от азиатски писмености. Доказва, че при 12 знака има големи сходства, 21 % от знаците намират известни паралели в писмеността на тюркските народи, а осем

броя (23 %) вероятно са били заимствани от гръцката и старобългарската кирилска азбука.

По-нататък е представена и еволюцията в писмото на границата IX-X век, а именно появата на руноподобното писмо, при което руническите знаци се съчетават вече с глаголически и кирилски - представени са паметниците от Равна, Чукурово, Мурфатлар, Слон. В заключението на дисертацията е изтъкнато многообразието на руническата писменост. Посочва се, че прабългарските рунически паметници от дунавско-балканската група имат специфични, но и общи черти с тези от останалите две групи. Сред тях особено важно място имат находките от югозападните земи на Първото българско царство.

Приноси на изследването са цялостният анализ на руническата писменост, доказването, че прабългарските паметници образуват самостоятелна група - дунавско-балканска. Съставен е и каталог на прабългарските рунически паметници от Първото българско царство, проследена е взаимовръзката между графемите.

На 10. 10. 2002 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Крум Бъчваров. Неолитни погребални обреди от българските земи в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия.

Дисертация за получаване на научната и образователна степен „доктор“. София, 2002.

Дисертацията се състои от въведение, седем глави и заключение. Представеният труд има за цел да се систематизират в каталожен вид гробните комплекси от неолитната епоха в българските земи и на базата на детайлен анализ да бъдат реконструирани погребалните обреди през периода. Стремешът на автора е те да бъдат разгледани сравнително в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия, за да се проследи разпространението и диахронното развитие на отделните групи в целия проучван регион и да се потърси вероятния им произход.

В началото на проучването си К. Бъчваров предлага изясняване на някои от основните, приети в научната литература термини, свързани с неолитните погребални обреди -

„гроб“, „гробен комплекс“, „интрамурален гроб“, „гробен инвентар“ и др. Отделна глава е посветена на самите неолитни гробни комплекси от българските земи - в нея е представен изключително подробно конкретния археологически материал, придружен от каталог на 108 открити комплекса. Всичките те са представени по следните основни признаци: стратиграфска позиция, културно-хронологическа принадлежност, местоположение, контекст, съоръжение, брой на погребаните индивиди, скелетни останки, ориентация, възраст, пол и гробен инвентар.

След това детайлно описание авторът пристъпва към задълбочен анализ на неолитните гробни комплекси от българските земи. При това той използва не само структурен, но и корелативен анализ на елементите на гробния комплекс - гробно съоръжение, скелетни останки и гробен инвентар. Като важна особеност на комплексите, намиращи се в жилищното пространство, той изтъква разположението им под или в близост до пещ, както и тенденцията къснонеолитните комплекси да са в междужилищното пространство.

Четвърта глава на дисертацията представя реконструкция на неолитните погребални обреди. В нея са използвани и близки в културно и географско отношение праисторически паралели, а също така и етнографски, лингвистични и исторически сведения. Първоначално К. Бъчваров проследява подготовителните ритуални действия - оцветяване с охра (само един регистриран случай) и поставянето на тялото на погребвания в позиция. Следва анализ на подготовката на гробния инвентар - т. нар. накити, храна и напитки, съпътстващи мъртвия и свързаните с тях керамични съдове, животински кости и черупки от миди. Отделено е внимание и на подготовката на камъни - по-специално на хромелите.

К. Бъчваров се спира и на подготовката на самото гробно съоръжение - регистрирано е в 11 селища и представлява яма с неправилна форма, със или без допълнителни елементи (ограждане с камъни). Дисертантът разглежда и процеса на инхумация, като изразява възгледа, че е възможно ориентацията на тялото да е следвала съображения за целесъобразност, а не непременно оста на тялото. След това той пристъпва към реконструкция на обредите по гробове, съдържащи отделни човешки кости. При това отделя специално внимание на екскарнацията през неолита, привеждайки примери за нея и от находки от Югоизточна Европа и Чаталхюк в Анатолия.

Пета глава е посветена на класификация на неолитните погребални обреди. Според К. Бъчваров най-добри за целта са формалните класификационни признаци, свързани с практическата страна на обредите. За изходен признак той приема формата на погребване и разграничава три основни класа обреди: с кратък период между смъртта и погребението; с по-продължителен период, като тялото е подложено на екскарнация и такива с неизвестна продължителност на периода, когато тленните останки биват кремирани, а гробният комплекс съдържа кремирани останки в неанатомичен порядък. Авторът разглежда и 75 праисторически селища от Анатолия и Югоизточна Европа като паралели на представените обреди от българските земи. Отделна глава представя описването по-горе обреди именно в контекста на тези региони. Първият клас - обикновена инхумация в жилищното пространство се появява в самото начало на неолитната епоха, в Тракия тя се практикувала само по отношение на жени в детеродна възраст, деца и бебета. При обикновената инхумация в междужилищното пространство (най-практикувана в разглеждания регион) съществуват два варианта - в свита или изпънатата позиция, на които дисертантът отделя внимание. К. Бъчваров смята, че произходът ѝ е свързан с Югоизточна Европа и източното крайбрежие на Мраморно море. Разгледани са и индивидуалната и груповата инхумация в жилищното пространство, в междужилищното и в периферията на селището. Вторият клас - вторична инхумация е също така детайлно анализиран от дисертанта, като са определени съответните ѝ форми: в жилищното пространство, в междужилищното и в периферията на селището. Третият клас обхваща погребението на кремираните останки, с определяне отново на съответните форми: индивидуално и колективно погребение, и зоните на разпространение. В края на последната глава са обобщени въпросите за произхода на четирите аспекта на погребалните обреди - инхумация в керамични съдове; присъствието на охра в гробовете; наличието на т. нар. каменни възглавници и някои сложни гробни съоръжения от култура Старчево.

Принос на дисертацията е систематизирането на всички известни досега интрамурални неолитни гробни комплекси от българските земи. Чрез изчерпателен структурен и сравнителен анализ погребението е представено като цялостен комплекс от ритуални действия. Неолитните погребални обреди са разгледани сравнително в контекста на Юго-

източна Европа и Анатолия, очертани са зоните на практикуването им, потърсен е произхода им.

На 31. 10. 2002 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Даниела Стоянова. Монументалната архитектура в Тракия през V-III в. Строителни материали, техники, конструкции, ордери.

Дисертация за получаване на научната и образователна степен „доктор“. София, 2002.

Дисертацията се състои от въведение, осем глави и приложения с илюстративен материал.

Първата част на труда обхваща строителните материали, техниките на градеж и конструкция. Основно Д. Стоянова се спира на камъка и използването му при фортификацията на емпориона Пистирос и в обекта при В. Левски. Тя представя изключително детайлно видовете камък - гранит, риолит, риолитов туф, сиенит и районите им на употреба за строителство. Отделя внимание и на седиментните и метаморфните видове скали - мрамор (използван предимно за архитектурни детайли), плочести камъни (тикли) и речни волутъци. Изтъкнато е откриването на каменен шаблон в Гинина могила. Авторката достига до извода за използването на струг при създаването на архитектурните детайли - бази, барабани на колони и профилирани корнизи. Друг масов материал, застъпен широко в строителната дейност в Тракия е глината, прилагана както като свързващо вещество, така и като тесто за кирпичи, строителна керамика и теракота. Д. Стоянова разглежда употребата ѝ като свързващ елемент в гробничната архитектура - в Борово, Врани кон, Мъглиж, Крън, Сашова могила, Кралево и др. Специален акцент е поставен на покривната строителна керамика в обектите при Копривлен и В. Левски. Изтъкната при Копривлен е специфичната употреба на лаконски плоски керемиди, както и данни за наличие на местно производство.

Отделна глава е посветена на строителната керамика в колонията по западния бряг на Черно море - Аполония, Дебелт, Месамврия, Одесос, Бизоне, Истрия. Изключителна важност според Д. Стоянова имат челните кере-

миди с релефен меандър, за които тя търси паралели с находки от Мала Азия и доказва приобщаването на черноморските колонии на Тракия към постиженията на гръцката архитектура.

В самостоятелна глава са представени подробно строителните техники през периода V-III в. пр. Хр., чието многообразие се дължи на различните използвани материали, тяхното съчетаване и степента на обработка. Първостепенно значение Д. Стоянова отделя на техниките на градеж от камък в най-ранно датираните крепостни стени на емпориона Пистирос. Спира се също така и на спецификите в градежите в Перник, Филипопол и Сборяново. Отделен раздел е посветен на каменните градежи, използвани в гробничната архитектура, като са обособени две основни групи: от ломени и речни камъни и такива от блокове и квадрати. В първата група (Враца, Малката могила, дромоса в Сашова могила, Лиляче) с тази техника са правени стените на гробниците. Градежът чрез блокове и квадрати е представен изключително подробно с всичките му варианти - изодомен (гробницата в Бизия); псевдоизодомен (Мезек, Четиньова могила, стените на гробницата в могила Хелвеция, Свещари); едноредна и двуредна ортостатна техника; нерегулярна стъпаловидна техника (гробница във Филипово, Сашова могила в Казанлък). Според Д. Стоянова в жилищното строителство основно се прилагала техниката на градеж от кирпичи. Засега само в крепостното строителство е документиран градеж от печен кирпич в Коцопени дин Дош.

Трета глава представя строителните конструкции през периода, като най-много информация предлагат отново паметниците на гробничната архитектура. Основно са разгледани покривните конструкции, разделени в две големи групи: покрития върху правоъгълни помещения и върху помещения с кръгъл план. Д. Стоянова се спира и на отделните варианти при покриване с каменни плочи според формата на блоковете - четириъгълни или петъгълни. Специално внимание отделя на саркофагоподобната камера в могила Оструша, имаща преки паралели в Мала Азия. Разгледани са и покритията с трапецовидна форма от Рошава могила, Старосел, както и конструкцията на конзолен свод с наклон на стените от две (Мезек, Александрово, Върбица) и от четири страни (Маджарово). Тя подразделя в няколко групи и типичните за Тракия гробници с полуцилиндричен свод.

Втората част на дисертацията обхваща данните за ордерната архитектура в Тракия

през V-III в. пр. Хр. Д. Стоянова представя обобщени данни за приложението на дорийския ордер както от вътрешността на региона (Севтополис, Мъглиж), така и от колонии (Месамбрия). При това са отчетени някои специфики - например при комплекса в могила Шушманец каноните не са напълно спазени, което тя обяснява с творческия подход на майсторите. По-малко данни има относно йонийския ордер, поради непубликуваността на голяма част от материалите. Представени са колоните от Казанлъшката гробница, имащи комбинация от фриз с растителни мотиви и с дентим. Само в един от познатите паметници присъства коринтски ордер - в Свещарската гробница с кариатиди и това е изключително интересно явление за Тракия.

В отделна глава Д. Стоянова предлага решенията за създаване на врати, криещи много сходства с обекти от Мала Азия. От тези аналогии тя допуска общия произход на касетираните врати. Внимание е отделено и на архитектурната декорация - букрании, както и на касетираните тавани от Оструша и Севтополис, доказващи дейността на изявени местни архитекти и художници.

Приноси на дисертацията са обобщаването на данните за паметниците на гробничната архитектура в Тракия; доказване на наличието на специализиран строителен процес и извънредно подробния анализ на всички конструктивни строителни решения.

На 31. 10. 2002 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Илиана Борисова. Археологически музеи и музейни експозиции *in situ* - постижения и перспективи в България.

Дисертация за получаване на научната и образователна степен „доктор“. София, 2002.

Предложеният дисертационен труд се състои от увод, пет глави, заключение и 2 каталога с данни и илюстрации относно историята на археологическите обекти и създаването на музеите в страната.

В увода е направен обстоен преглед на съществуващите в България музеи *in situ* и на тяхното съвременно състояние. Изяснено е основното понятие „музеи *in situ*“, определена е спецификата и въздействието им върху пуб-

ликата. Отделна глава разглежда проблемите за възникването им, представени са и основните видове музеи *in situ*. И. Борисова се спира на зараждането на интереса към археологическото наследство още от времето на Възраждането и на появата на първите археологически музеи от този вид - във Велики Преслав, Плиска, Мадара, Улпия Ескус, неолитните жилища в Стара Загора, Девня. Същевременно тя привежда и световни аналогии за музеи на открито. Като особено важен въпрос отчита опазването и популяризирането на археологическото наследство, отразено в българското законодателство. Проследени са законовите нормативни актове още след Освобождението на България до днес, като акцент е поставен на Закон за паметниците на културата и музеите от 1969 г. и Закон за закрила и развитие на културата от 1999 г.

И. Борисова се спира и на въпросите за управлението и стопанисването на археологическите музеи *in situ* в България в трите им разновидности - национални, регионални и местни. При това критикува остро липсата на координация между отделните нормативни актове относно съхранението на археологическото наследство. Отчита и факта, че поради затрудненото финансово състояние на общините, много музейни сбирки биват закривани, а материалите в тях се разпиляват.

Специална глава е посветена на съвременното състояние и дейност на археологическите музеи *in situ*. Особено важен фактор се явява тяхното местоположение - в градска или в извънградска среда. За музеите, разположени в извънградска среда е необходимо да образуват хомогенна цялост с околната среда, както и да има изградени добри пътни връзки и инфраструктура към тях. Разгледани са няколко извънградски музеи - Мадара, Павликени, Плиска и е отчетено лошото им състояние и поддръжка. Според И. Борисова по-благоприятно е положението с музеите в населени места - в Кула, Девня, неолитните жилища в Стара Загора, музея на термите във Варна, където финансирането и охранителната дейност са на доста по-високо ниво. Важно място според дисертанта имат и паметниците на гробничната архитектура, явяващи се обекти на туризъм - Казанлък, Свещари, Силистра, Мезек и Поморие. Отделен раздел е посветен на музейно представените археологически обекти в градска среда - т. е. старините, експонирани в София, Пловдив, Стара Загора, В. Търново, Варна. Анализирани е недоброто им състояние, като се препоръчва по-активното им включване в масови и атрактивни по-

сещения.

Посочени са и факторите, влияещи пряко върху състоянието на музеите. За целта И. Борисова прави преглед на начините на появата и развитието им - от скромни сбирки до богати експозиции (Плиска, Преслав). За Стара Загора и Девня тя посочва, че появата им е била плод на предварително изготвена концепция - създават се отделни бази, ателиета и лаборатории. Направени са и изводи, засягащи цялостната дейност на музеите *in situ*. Като особено важна И. Борисова отчита научната дейност, съпътстваща експозициите и водеща до издаване на сериозни научни сборници и поредици - „Плиска-Преслав“, „Преслав“, „Кабиле“ и др. Посочени са обаче и затрудненията при опазване на обектите поради липсата на достатъчно персонал и финансови средства.

И. Борисова разграничава два типа музеи *in situ* - с експонирани на открито ценности и музейна сграда, и такива само с музейна сграда. Спира се на въпросите за консервационните и реставрационните дейности, както и на темата за отношенията с посетителите. Изтъкната е интересната и ползотворна инициатива на музея в Преслав да разработва програма за работа с училища; изнасянето на беседи в Стара Загора, Баба Вида. Негативни

черти според нея обаче са намаляването броя на персонала и ограничената музейна комуникация. Последната част представя световни аналози за музеи *in situ* (предимно европейски и от Мала Азия) - парковете в Карнунтум, Ксантен, Чатал Хююк. От разгледаните музеи в извъннаселени места тя прави изводи за по-доброто им финансиране чрез фондове, спонсори и други икономически подходи. Към голяма част от тези музеи съществуват и образователни отдели, много качествена е рекламната им дейност. В тази насока са и препоръките на И. Борисова относно развитието на музейната дейност в България.

Принос на настоящата работа е разкриването на различни страни от състоянието на музеите *in situ* в България, както и изтъкването на ролята им за опазване на археологическото наследство. Предложени са и модели за по-добро функциониране и законодателна уредба.

На 14. 11. 2002 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Мария Узунова

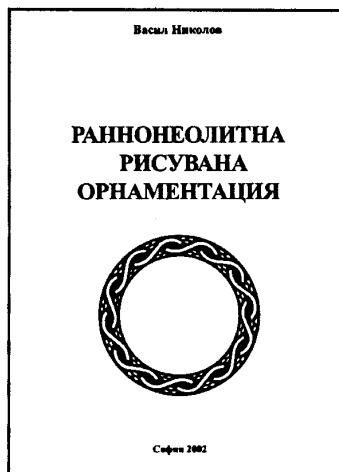
Проф. д.и.н. Йорданка Юркова, директор на Археологическия институт с музей на БАН беше избрана за член-кореспондент на Немския археологически институт - Берлин (Германия).

Prof. Dr. Yordanka Yurukova, the director of the Archaeological Institute and Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, was elected a corresponding member of the German Archaeological Institute - Berlin (Germany).

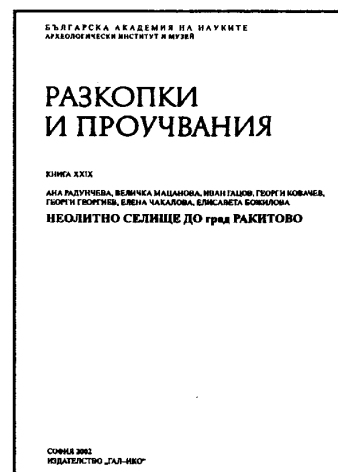
Проф. д.и.н. Васил Николов, зам.-директор на Археологическия институт с музей на БАН беше избран за член-кореспондент на Австрийския археологически институт - Виена (Австрия) и на Центъра за археология и културна история на Черноморския регион - Хале (Германия).

Prof. Dr. Habil. Vassil Nikolov, deputy director of the Archaeological Institute and Museum of the Bulgarian Academy of Sciences was elected for a corresponding member of the Austrian Archaeological Institute - Vienna (Austria) and the Center for Black Sea Archaeology and Cultural History - Halle (Germany).

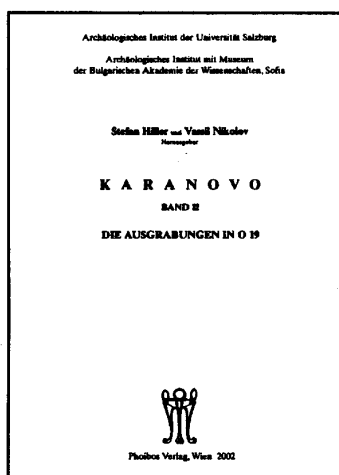
Публикувани през 2002 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2002

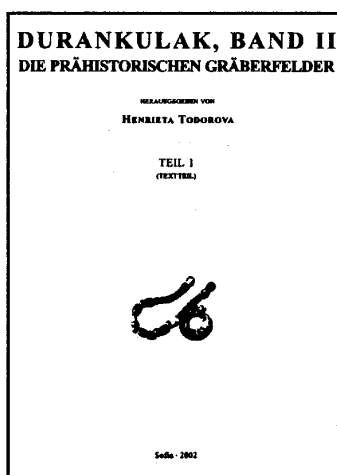
Васил Николов. Раннеолитна рисувана орнаментация. София, 2002. Vassil Nikolov. Frühneolithische bemalte Ornamentik. Sofia, 2002.

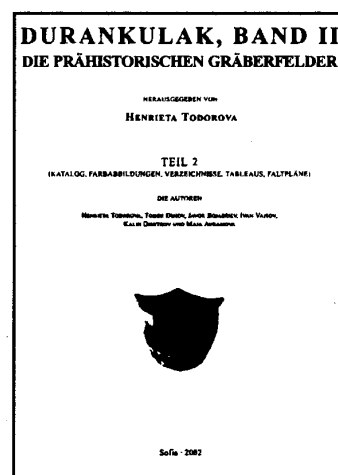
Ана Радунчева, Величка Мацанова и др. Неолитното селище до град Ракитово (Разкопки и проучвания, 29). София, 2002.

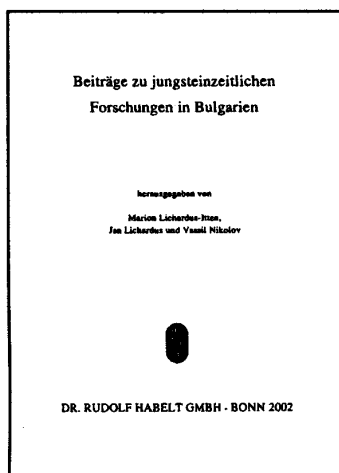
Karanovo, 2. Die Ausgrabungen in O 19. Österreichisch-Bulgarische Ausgrabungen und Forschungen in Karanovo. Stefan Hiller, Vassil Nikolov (Hrsg.). Wien, 2002.

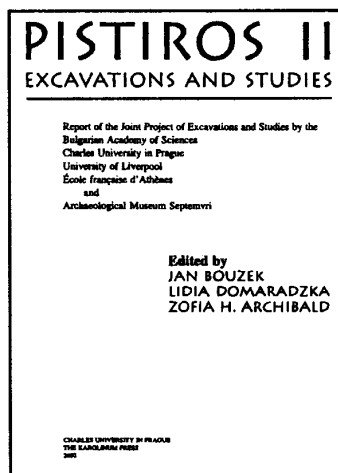
Durankulak, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Henrieta Todorova (Hrsg.). Sofia, 2002.

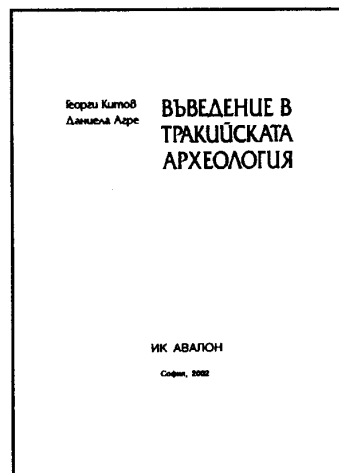
Публикувани през 2002 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2002

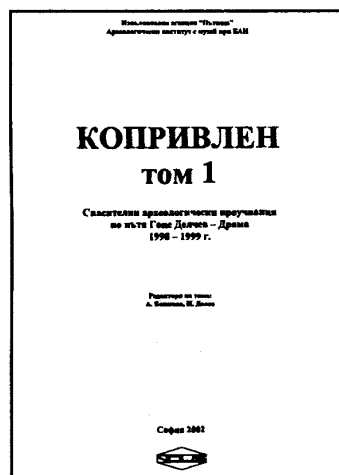
Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Marion Lichardus-Itten, Jan Lichardus, Vassil Nikolov (Hrsg.). Bonn, 2002.

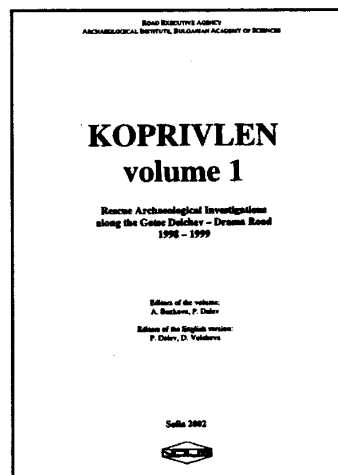
Pistiros, 2. Excavations and Studies. Jan Bouzek, Lidia Domaradzka, Zofia H. Archibald (Eds.). Prague, 2002.

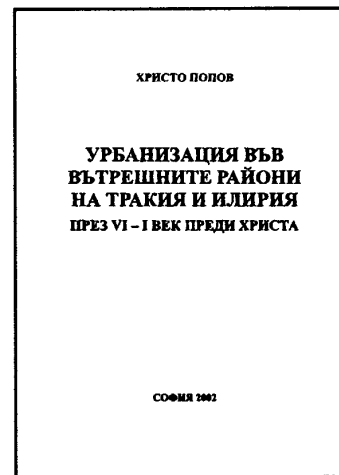
Георги Китов, Даниела Арге. Въведение в тракийската археология. София, 2002.

Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г., 1. А. Божкова, П. Делев (ред.). София, 2002.

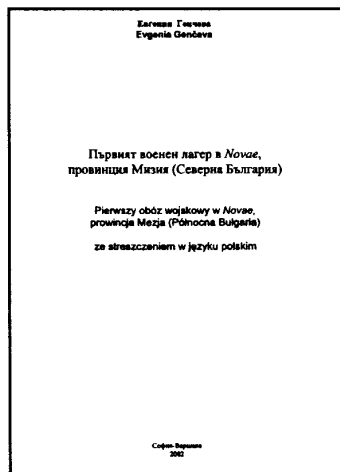

Koprivlen. Rescue Archaeological Investigations along the Gotse Delchev - Drama Road 1998-1999, 1. A. Bozkova, P. Delev (Eds.). Sofia, 2002.

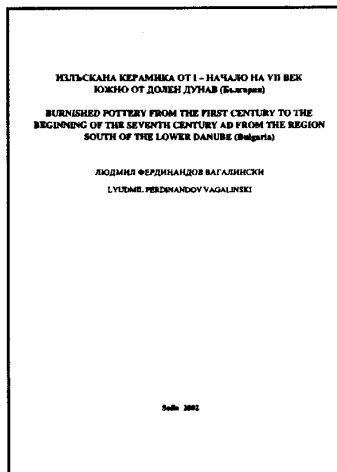

Христо Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI - I век преди Христа. София, 2002.

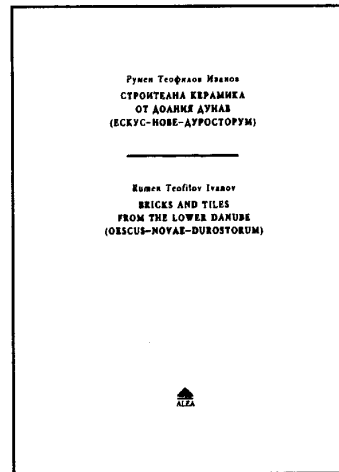
Публикувани през 2002 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2002

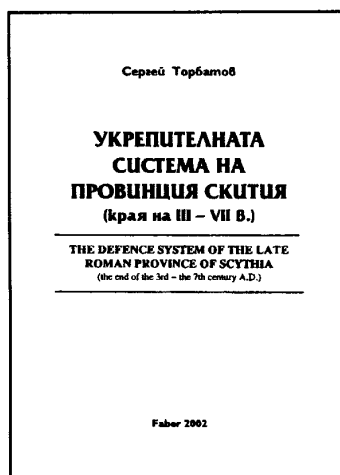
Евгения Генчева. Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България). София-Варшава, 2002. Evgenia Gencheva. Pierwszy obóz wojskowy w Novae, prowincja Mezja (Północna Bułgaria). Sofia-Warszawa, 2002.

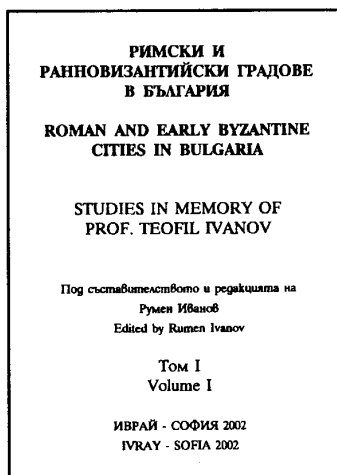
Людмил Вагалински. Излъскана керамика от I - началото на VII век южно от Долен Дунав (България). София, 2002. Lyudmil Vagalinski. Burnished Pottery from the First Century to the Beginning of the Seventh Century AD from the Region South of the Lower Danube. Sofia, 2002.

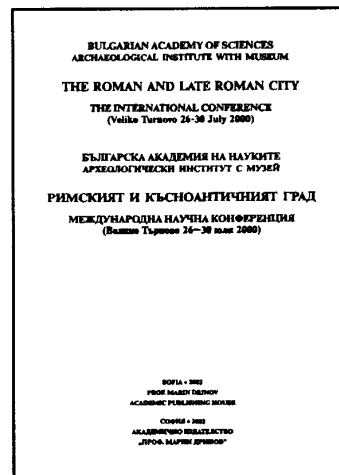
Румен Иванов. Строителна керамика от Долен Дунав (Ескус-Нове-Дуросторум). София, 2002. Rumen Ivanov. Bricks and Tiles from the Lower Danube (Oescus-Novae-Durostorum). Sofia, 2002.

Сергей Торбатов. Укрепителната система на провинция Скифия (края на III - VII в.). София, 2002. The Defensive System of the Late Roman Province of Scythia (the end of the 3rd - the 7th century AD). Veliko Tarnovo, 2002.

Римски и ранновизантийски градове в България. Сборник в памет на проф. Теофил Иванов, 1. Р. Иванов (ред.). София, 2002. Roman and Early Byzantine Cities in Bulgaria. Studies in Memory of Prof. Teofil Ivanov, 1. R. Ivanov (Ed.). Sofia, 2002.

Римският и късноантичният град. Международна научна конференция във Велико Търново 26-30 юли 2000. София, 2002. The Roman and Late Roman City. The International Conference in Veliko Turnovo 26-30 July 2000. Sofia, 2002.

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also presents concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*a, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. *The Danube in Prehistory*. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. *The Azmak Mound in Southern Bulgaria*. - *Antiquity*, 39, N153, 1965, 6.

Velkov 1952: I. Velkov. *Der Fels im Kultus der Thraker*. - In: *Festschrift Rudolf Egger*, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is \$33 US for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal *Arheologia*.